יעקב מלכין

במה מאמינים יהודים חילוניים?

ספרית פועלים

יעקב מלכין / במה מאמינים יהודים חילוניים?

לטלי, נוגה, ניצן, תומר, דניאל

יעקב מלכין

במה מאמינים יהודים חילוניים?

האמונות והערכים של יהודים חפשים

ספרית פועלים

YAAKOV MALKIN

WHAT DO SECULAR JEWS BELIEVE?

ISBN 965-04-2405-9 מסת"ב

P.O.B. 37068 Tel. 03-5183143 Fax: 03-5183191
Tel Aviv, 2000

הספר רואה אור בסיוע "קרן דורון"

המערכת והמנהלה: תל־אביב, ת.ד. 37068
טל. 5183143־03 פקס 5183191־03
סודר ועומד ב"סדר־כל-פאר" בע"מ טל: 6183848־03
הודפס בדפוס "קם"
תל־אביב, תש"ס, 2000

תוכן העניינים

מבוא: במה מאמינים יהודים חילונים בעלי השקפה הומניסטית?

הם מאמינים באדם, יוצר הערכים ההומניסטיים ולא באלוהים, שלפי אמונתם נוצר בידי האדם. הם מאמינים ביישומם של ערכי ההומניזם במסגרת היהדות ובחופש שלהם לבחור לעצמם את דרכי ההגשמה של יהודיותם.

יהודים חפשים מדת ההלכה, הקרויים "חילונים", הם יהודים מאמינים. יהודים חילונים הומניסטים חיים באמונותיהם. הם מעריכים את זולתם ואת עצמם על־פי הערכים שבהם הם מאמינים.

ערכים נוצרים בידי האדם כאמות מידה להערכה והעדפה של כל חוק ומצווה, כל התנהגות וכל משטר. האמונות של חילונים ושל דתיים באות לידי ביטוי באורחות חייהם, בחינוך ילדיהם, בהתנהגותם הפוליטית ובטקסי חגיהם.

ביהדות הדתית והחילונית כאחת, לא נהוג להגדיר אמונות ולהצהיר עליהן בריש גלי. גם המסורת היהודית־דתית אינה מכירה ב"אני מאמין" מחייב. האמונות מתבטאות במעשים ובאורחות חיים, בדרך שבה חוגגים חגים דתיים והיסטוריים, באופי

הטקסים המציינים את מחזור החיים, ביחס כלפי שמירת המצוות או השחרור מהן ובחינוך, הדתי או החילוני, הניתן לילדים.

האמונות ואורחות החיים הם המשייכים יהודים לאחת ה"יהדויות" הרבות הקיימות ביהדות, החילונית, האורתודוכסית, הרפורמית והקונסרבטיבית.

ספר זה מציע הגדרות לאמונות הרווחות בקרב היהדות החילונית, שאורחות חייה מבטאים אמונה בערכים הומניסטיים ודמוקרטיים – אמונה בחובות שמטילה ההשתייכות לעם היהודי ולאנושות כולה, בזכויות לשוויון ולחירות שהחברה חייבת

להבטיח לכול ובכלל זאת הזכות להשתחרר מדת ההלכה ומכל חוק שנועד לכפותה על מי שאינו מאמין בה.

אמונות המתבטאות במנהגים ובחגים חדשים: מזה כמאה שנים מקיימים היהודים החפשיים תהליך של חיפוש אחר ביטויים טקסיים חדשים לציון החגים הלאומיים ולמועדי מחזור החיים ולעיצובם של טקסים אלה. מאות הגדות של פסח, למשל, ראו אור בניסיון לתת פנים חדשות לחג יציאת מצרים, בהמשך למסורת ההגדות, מאז רבי עמרם ורבי סעדיה במאות התשיעית והעשירית לספירה.

חגים שצורתם הדתית־מסורתית אִבְּדה ממשמעותה בעיני היהודים החילונים, לבשו בקרבם צורות ומשמעויות חדשות. כך אירע למשל לחג החנוכה, שהמסורת הדתית נטלה ממנו את המכבים וספריהם והאדירה תחתיהם את נס פך השמן: היהדות החפשית מדת ההלכה החזירה את ספרי המכבים למקומם בהיסטוריה של התרבות היהודית וכך חזר החג לציין את ניצחון החשמונאים על אלה שניסו לגזול את זכותו של העם היהודי לדת ולתרבות משלו.

אמונות המתבטאות בהתנהגות ובתרבות פוליטית: ההשתתפות והתמיכה בדמוקרטיה החילונית בישראל מקובלת על דעתם של רוב אזרחי המדינה ומבטאת את אמונתם כי דמוקרטיה חילונית עדיפה בעיניהם משלטון הלכה, או מציות לרבנים המתיימרים לדבר בשם האלוהים.

רוב אזרחי המדינה היהודית מאמינים בעיקרי הדמוקרטיה ומוסדותיה ונאמנים להם. הם מאמינים שיש להגן על הדמוקרטיה באמצעות המערכת המשפטית והעיקרון של הפרדת הרשויות, ובאמצעות חוקי היסוד השומרים על זכויות האדם וקובעים את חובותיו. תרבות פוליטית זו מבטאה את אמונתם של רוב אזרחי ישראל, את יחסם למערכת הזכויות והחובות של היחיד כלפי החברה ואת עמדתם כלפי ההלכה הדתית והמקום הראוי לה בחייהם.

יהודים הבוחרים במפלגות דמוקרטיות, שאינן נשלטות בידי רבנים, מביעים בכך את האמונה בריבונות האדם ובזכותו לנהל

את חייו לפי ראות עיניו, בהתאם לערכי ההומניזם, שבזכותם יש קיום לחברה חפשית שמטבע הדברים היא חברה הומנית.

כיוון שכל חברה אנושית היא חברה לאומית, מאמינה היהדות החילונית בחיוניות הזיקה בין יהודים לבין מורשת התרבות הלאומית שלהם. מכיוון שכל עם חי בחברת העמים וכל תרבות משתלבת בתרבות האנושית, מאמינים יהודים חילונים כי יש צורך חיוני בפתיחות לתרבויות העמים; פתיחות זו מתבטאת ברוב מערכות החינוך של אוכלוסיית ישראל, בתקשורת, בעיתונות, בספרות, ביצירה ובאומנות, בשפת הדיבור של רוב העם וביחס: אל מקורות היהדות והתנ"ך.

התכנים החינוכיים ואופיים של בתי הספר שהוצעו לנוער היהודי, ביטאו בעבר ומבטאים גם כיום את האמונות הרווחות בקרב כל אחת ואחת מהיהדויות השונות. בישראל שולחים רוב ההורים היהודים את ילדיהם לבתי ספר לא דתיים. גם בתפוצה שולחים רוב ההורים היהודים את ילדיהם לבתי ספר לא דתיים. רק מיעוטים בוחרים לחנך את ילדיהם בבתי ספר דתיים ובישיבות אורתודוכסיות. היחס המספרי בין שני ציבורי הורים אלה, מבטא את הפער המספרי בין המחזיקים באמונות השונות בקרב יהודי העולם בימינו.

הורים הבוחרים שלא לשלוח את ילדיהם לבתי ספר דתיים, מבטאים בכך את ההערכה כי יש יתרון לחינוך החושף את התלמיד לתרבות היהודית והכללית ומעודד עמדה ביקורתית כלפי כל יצירה אנושית ובכלל זה גם כלפי מקורות היהדות. הורים כאלה מאמינים בחינוך המפתח כושר לביקורת, בחירה או פסילה של כל מצווה או מסורת ומעניק לתלמיד מיומנויות המאפשרות לו להשתלב במערכות ההשכלה הגבוהה ובמערך היצירה, הכלכלה והחברה של ימינו.

יהודים חילונים-הומניסטים מאמינים בערכי מוסר כלל-אנושיים הנבחנים באופן רציונלי על פי מידת תרומתם להומניזציה של האדם ולאיכות חייו. בעיניהם מכריע מבחן הערכים ההומניסטיים בכל מחלוקת שמתגלעת בין מצוות וחוקים העולים בקנה אחד עם ערכים אלה, לבין מצוותיה של דת ההלכה. בכך מבטאים

היהודים החילונים את האמונה כי טובת האדם ואיכות חייו הם תכלית כל הערכים והחוקים, ולאו דווקא מידת התאמתם לצווים המדברים בשם ההלכה או האלוהים.

אמונות אלה של היהודים החילונים משחררות אותם מחובת השמירה על אותן מצוות הדת שאינן עומדות במבחן ההומניזם. יהודים חילונים יפסלו למשל כל הלכה או מצווה שעלולה לקפח את ציבור הנשים, המהווה מחצית מהעם. יהודים חילונים רואים עצמם משוחררים מן החובה לשמור על כל מצווה שאיבדה בעיניהם את משמעותה, כמו למשל החובה להתפלל לאלוהים, שלפי אמונתם, האדם הוא שיְצָרוֹ.

האמונות של היהודים החפשיים הקרויים ״חילונים״, רווחות בקרב רובו של הציבור היהודי בעולם, אך זוכות להגדרה לעתים נדירות. הגדרת ביטוייה של האמונה החילונית, עשויה לסייע למורים ולתלמידים להבהיר לעצמם את הערכים המנחים את מעשיהם ואת העיקרים המנחים את הבחירה שהם בוחרים למימוש אנושיותם ויהודיותם.

פרק א: הומניזם ולאומיות

עליונות הערכים על המצוות: האמונה בעליונותם של ערכי הדמוקרטיה וההומניזם על מצוות ההלכה, היא המונחת ביסוד המחלוקת בין האורתודוכסים לבין החילונים בישראל. מחלוקת זו היא שגורמת למלחמת התרבות, המתחוללת בישראל בסוף המאה העשרים, בין רוב האוכלוסייה, המאמינה בעליונות הדמוקרטיה, לבין המיעוט האורתודוכסי המאמין בעליונות ההלכה על הדמוקרטיה וחוקי המדינה.

פשרה בין אמונות מנוגדות אלה אינה אפשרית, כיוון ששני עברי המתרס מדובר באמונה בערכים מוחלטים. אמונתם של החילונים בערכי ההומניזם נתמכת בשיקול דעת ומחוזקת במבחן רציונלי והיחיד מפנים אותה באמצעות החינוך שהוא סופג משחר נעוריו. לעומת זאת, האמונה בעליונותן של מצוות ההלכה, מחוזקת באמונה שמצוות אלה מקורן בצווים אלוהיים שאינם ניתנים להפרה או לשינוי, ולו מאימת הדין של בורא עולם, המשגיח על כל מעשינו ממקום מושבו במרומים.

האמונה בעליונות הערכים ההומניסטיים מוגדרת בעיקרון של הלל כי לא יעשה אדם לזולתו את מה ששנוא עליו, או בניסוחו של עמנואל קאנט כי כל אדם ייראה תמיד כתכלית עצמו ולא כאמצעי למטרה כלשהי וכי כל כלל מוסרי הוא מוסרי כל עוד הוא אוניברסלי.

ערכים רציונליים אלה הם תנאי להומניזציה של החברה ("אדם": שם קולקטיבי לנשים ולגברים כאחד, כמוגדר בפרק א' בספר בראשית) ועל פיהם טובת האדם, איכות חייו ורמת אנושיותו, הן תכלית המוסר.

מסקנות אלה מחזקות את האמונה כי האדם הוא מקור הסמכות, הוא יוצר הערכים והחוקים, ועל כן בידיו נתונה הסמכות לשנותם, לקבוע את תוקפם ואת דרך חקיקתם. אמונה זו אינה יכולה להתפשר עם העיקרון הדתי־אורתודוכסי כי אלוהים הוא מקור הסמכות הבלבדי, כי כל מצוות ההלכה נכתבו בידיו, כי רק בידי

רבנים יהודים־אורתודוכסים נתונה הזכות לפרשן וכי אין בכוח חוק אנושי, דמוקרטי ככל שיהיה, לבטלם.

ממחלוקת עקרונית זו, בין שתי מערכות האמונה, נגזרות כל המחלוקות האחרות בין דתיים לחילונים בישראל. כגון:

[1] **המחלוקת בדבר עליונות חוקי יסוד של המדינה, הנגזרים מהערכים ההומניסטיים, על פני כל חוק ומצווה המנוגדים להם.** כגון: חוקים המגנים על חירות האדם וכבודו, על שוויון זכויות וחובות של כל האזרחים, על חופש העיסוק והבחירה.

[2] **המחלוקת על שוויון זכויות מלא בין נשים לגברים בכל תחום,** כולל בבתי דין המוסמכים לדון בענייני נישואין, גירושין וחינוך הילדים (בניגוד למצב הקיים, שבו, בבתי הדין של המדינה הדנים בנושאים אלה, יכולות נשים להיות רק נידונות, לא דיינות או עדות).

[3] **המחלוקת על אופי ואופן החינוך היהודי:** האם ישתלב בחינוך לתרבות העולם או יסתגר מפניה, האם יכין את החניך להשתתפות פעילה בחיי העבודה היוצרת בחברה או יוגבל ללימודי תלמוד? האם ידריך בני אדם לגישה רציונלית וביקורתית אל מקורות היהדות ומסורותיה, או יקדש מסורות ופירושים דתיים ויתעלם מכל האחרים?

[4] **המחלוקת סביב חוק השבות והגיור** – האם יהיה חוק השבות תקף רק לבני נשים יהודיות או לכל מי שמצטרף לעם היהודי בדרך כלשהי. האם תותנה ההצטרפות לעם היהודי בגיור דתי לפי ההלכה של זרם דתי אחד ביהדות, או שיהיה אפשר להצטרף לעם היהודי גם בדרכים אחרות, כמו בימי התנ"ך.

[5] **המחלוקת על ההכרה בכל זרמי היהדות ומנהיגיהם** – הדתיים או החילונים – כלגיטימיים וכמייצגים את אחת היהדויות. לעומת ההגבלה והקיפוח של יהודים השייכים לזרמים דתיים לא אורתודוכסיים ורבניהם, כגון הרפורמים והקונסרבטיבים.

[6] **המחלוקת בדבר חובת הגיוס לצבא ההגנה: האם חלה חובה זו על כל אזרחי המדינה, או רק על החילונים ואילו הדתיים זכאים** גם להימנע ממנה.

[7] המחלוקת על חובת הציות לרב, או למפקד, ביחידות צבאיות שבראשן עומדים גם רבנים, כגון ישיבות ההסדר האורתודוכסיות.

[8] המחלוקת על הזכות לכפות את חוקי השבת וחוקי הלכה אחרים על יהודים חילונים, הבוחרים דרכים אחרות לחוג את שבתותיהם וחגיהם ואינם חפצים להקפיד על מצוות חמץ וימי צום.

[9] המחלוקת על הפרדת הממסד הדתי מממסד המדינה שיתיר לקהילות דתיות לנהוג כרצונן, במסגרות חוקי המדינה הדמוקרטית ותוך מילוי חובותיהן למדינה, ככל האזרחים.

כל המחלוקות הללו משפיעות על אורחות החיים ואינן ניתנות לפתרון בפשרה אלא בהכרעת רוב בהליך דמוקרטי. אמנם, דרושה הידברות מתמדת בין החלוקים בדעותיהם להגברת ההבנה ההדדית, אך ראוי שיהיה ידוע מראש שאין סיכוי ליישב את המחלוקות בפשרה או בקונצנזוס.

הדמוקרטיה מבוססת לא רק על הכרעות הרוב אלא גם על הגנה על זכויות המיעוט והיחיד. הדמוקרטיה היא על כן הערובה היחידה לרב־קיום בשלום של היהדויות השונות בישראל. אוטונומיה של מערכות חינוך דתיות וחילוניות, תוכל לתת ביטוי לאורחות החיים בזרמים השונים, כל עוד ממלאות מערכות אלה אחר דרישות מינימום משותפות של השכלה, כפי שמקובל בצרפת למשל.

במשטר דמוקרטי יש להפריד את הממסד הדתי מהממסד של המדינה, כיוון שממסדי רוב הדתות מנוגדים לדמוקרטיה. מסיבה זו הפרידו למעשה כל ארצות הדמוקרטיה המערבית את מוסדות הדת מהמדינה. הפרדת הדתות – היהודיות, הנוצריות, המוסלמיות – וממסדיהן מהמדינה, תשחרר את המנהיגים הדתיים ממעמד של פקידי ממשלה חילונית ותשחרר את המוסדות הנבחרים של המדינה מכניעה לתכתיבים של כוהני דת לא נבחרים, הכופים את דעתם על הרוב מכוח יכולתם להיות לשון המאזניים בהכרעות מדיניות.

הומניזציה כערך עליון

הפנמת ערכים הומניסטיים כאמת המידה העליונה להערכתם אמונה בהומניזציה של החברה - והעדפתם של חוקים ומנהגים.

ההומניזציה היא ערך־על בהיותה אמת המידה שעל פיה מוערכים ומועדפים כל הערכים והחוקים: לפי מידת תרומתם להומניזציה או לדה־הומניזציה של החברה. לא כל אדם הוא מידת כל הדברים - אלא התהליך העושה אותו לאנושי יותר הוא שעשוי להיות אמת המידה להערכתם של הדברים.

כל חינוך הומניסטי, המשתתף בתהליך ההומניזציה בכל תרבות לאומית, כולל שתי מגמות מנוגדות לכאורה:

(א) הסתגלות לחברה ולתרבותה, לערכיה, לחוקיה, לאמונות הרווחות בה (סוציאליזציה), להתוודעות עם היצירות הקלאסיות המקובלות כמייצגות את התרבות הלאומית.

(ב) פיתוחה של אישיות עצמאית, ביקורתית, בעלת כושר הערכה רציונלי של נימוקים ותוצאות, המעמידה במבחן את חוקיה של החברה ותרבותה, אמונותיה וערכיה, מנהגיה ומסורותיה, את היצירות הנחשבות בה ליצירות מופת, ואת פתיחותה לתרבויות אחרות או הסתגרותה מפניהן.

בכוחה של הביקורתיות והמחשבה הרציונלית עשוי היחיד לשלול ערכים ומצוות הנראים לו אנטי־הומניים, בלתי מוסריים או גורמים לדה־הומניזציה (כגון: ערכים שוביניסטיים וגזעניים המקנים זכויות יתר לבני גזע אחד, או מין אחד.

ההסתגלות לחברה ולתרבות הסביבה שבה חיים הישראלים, משתלבת בתהליכי ההגדרה העצמית של היחיד, המקבל חינוך יהודי הומניסטי. בכוחו של החינוך להעניק מודעות חווייתית ותבונית, לעושר ולמגוון של תרבותו הלאומית ושל תרבויות העמים, או לשלול ממנו את הנגישות לתרבויות העמים, ליצירות הקלאסיות בתרבות העולם ולערכים האוניברסליים. חינוך הומניסטי והיכרות חווייתית ותבונית עם מבחרים מתוך מכלול היצירות המייצגות את התרבות הלאומית ותרבויות העמים, מעשירים את החיים, משפרים את איכות החיים, מפתחים את

פעילותו הרוחנית של האדם ומרחיבים את עולם האסוציאציות והאתגרים הרגשיים והתבוניים שלו. הביקורת של היחיד את סביבתו החברתית וחיפושי דרכו להגשמה עצמית, מתבססת על השוואה ובחינה של אמונות ודעות, של מצוות ומנהגים, של חוקים ויחסים המקובלים בחברה שבה הוא חי בהשוואה לאלה המקובלים בחברות ובתרבויות אחרות, בהווה ובעבר. ביקורת והשוואות כאלה מאפשרות לאדם להשתחרר ממסורת וערכים אנטי־הומניסטיים, או לחזק את אמונתו בערכים הומניסטיים העומדים במבחן הביקורת.

חינוך המתעלם מעושרה של היהדות ומעושרן של תרבויות העמים ומסתפק רק בהכשרה מקצועית והקניית מיומנויות לשוניות, מתמטיות או טכניות, המאפשרות התמחות מדעית של התלמידים - מצמצם את עולמם הרוחני ומודעותם לרבדיה של התרבות הישראלית והעולמית. תקשורת אלקטרונית מסחרית, המכוונת לעורר גירויים ללא חוויות פיוטיות או מחשבתיות, מתעלמת אף היא מיצירות המייצגות את תרבות העם והעולם וגורמת למי שנחשף לה, ורק לה, לרידוד עולמו הפנימי.

ביהדות החילונית רווחת האמונה כי יש צורך בחינוך להומניזציה לשם הפנמת ערכים מוסריים התואמים את ערכיהם של הלל וקאנט, תוך התוודעות לתרבות העם היהודי וזיקתה לתרבויות העמים בהווה ובעבר, ותוך הגברת כושר הביקורתיות, המחשבה העצמאית של המתחנך, ערנותו ויכולתו לעמוד מול מגמות גזעניות, שוביניסטיות־זכריות ולאומניות של אנטי־הומניות.

במקביל לאמונות אלה, רווחת ביהדות החילונית מבוכה באשר להגדרת ודרכי השגתם של היעדים שהן מציבות. ההתמודדות עם מבוכה זו על־ידי הגדרת האמונות, היעדים והדרכים להשגתם - היא המשימה המרכזית העומדת בפני הורים ומחנכים יהודים חילונים בימינו.

האדם ברא את אלוהים ואת הערכים

האמונה בטובת האדם ובאיכות חייו, כתכלית הערכים, המוסר והחינוך, נבחנת רציונלית ומתחזקת בדרך זו.

״ערך״ הוא אמת מידה להערכה ולהעדפה. יהודים חילונים מאמינים כי טובת האדם ואיכות חייו הן תכלית כל הערכים יצירי רוחו והם נבחנים על פי תרומתם לאיכות חייו. בני האדם, בתרבויותיהם האתניות והלאומיות השונות, יוצרים את דתם וסמליה ביצירות אמנות והגות, מפתחים אמונות ומפריכים אותן, מגלים דרכי התמודדות עם הטבע ומדעים לחקרו, מעצבים ערכי מוסר וחוקי התנהגות ומייחסים אותם לעתים לסמכות האלוהית, המעוצבת אף היא על ידם.

בכל התרבויות הלאומיות יצרו בני האדם אלוהים ייחודיים לתרבותם. בכל התרבויות יצרו בני האדם דתות, מערכות של טקסים, הלכות ומצוות, המייצגות אמונות. לעתים כללו דתות אלה כללי התנהגות חברתית ודרישות מוסריות, לעתים הן כללו רק טקסים והקרבת קרבנות לאל שייחסו לו דרישות אנטי־הומניסטיות בעליל, כקורבנות אדם שהועלו על המזבח בירושלים עוד באלף הראשון לפני הספירה (ראו הוקעתם בפי ירמיהו) ובמעצמות מרכז ודרום אמריקה.

בגבור תהליכי החילון, מתוודעים בני האדם להיותם בוראי האלוהים בצלמם ובדמותם, יוצרי החוקים, המנהגים, המסורות, המצוות וההלכות הידועים בתרבויות הלאומיות השונות. תהליכי התוודעות אלה מאפשרים למתוח ביקורת על הדת לאור הערכים המוסריים. בתרבות היהודית והמערבית גברו תהליכי החילון במאתיים השנים האחרונות של האלף השני וכל חוקי הדת והמדינה עמדו למבחן הביקורת לאור עיקרים שניתן לנסחם בעקבות הלל ועמנואל קאנט:

- לא יעוללו בני אדם לזולתם את השנוא עליהם בעצמם;
- לא יראו בני אדם בזולתם אמצעי, אלא מטרה;
- כל כלל מוסרי ייחשב לכזה כל עוד יש לו תוקף אוניברסלי ואינו מוגבל לקבוצה כלשהי.

דרישות אלה הן ערכי־על, כיוון שהן אמות מידה להערכה והעדפה של כל ערך או כלל התנהגות, אישי או פוליטי־ציבורי, ושל כל מצווה או הלכה דתית.

את האמונה בעדיפות ערכים אלה על פני כל הערכים המנוגדים להם, מפנים בנו החינוך ההומניסטי כאמונה ולא רק כעניין שהשכל מאשרו. בחינה רציונלית של אמונה זו תגלה את עדיפותן של אמונות אלה על האמונה באנוכיות לסוגיה: האישית, השוביניסטית והגזענית. כל חברה הנוהגת בניגוד לערכי־העל ההומניסטיים של הלל ושל קאנט – כחברות שוביניסטיות־זכריות או חברות טוטליטריות וגזעניות – מתנוונת מבחינה חברתית וכלכלית ומאבדת את חוסנה ואת כוח העמידה שלה. נחיתותן החברתית, הכלכלית, הביטחונית והרוחנית של החברות הנשלטות בידי גורמים דיקטטוריים וטוטליטריים – דתיים וחילוניים – נראית בימינו בעליל, בהשוואה לחברות חפשיות או כאלה הנמצאות בתהליך השתחררות משלטון יחיד.

שיקול דעת רציונלי, המבוסס על ידע היסטורי, מחזק את האמונה כי חברה משעבדת גורמת לדה־הומניזציה של המשועבדים והמשעבדים בעת ובעונה אחת, מדרדרת את איכות החיים של היחיד וחוסמת את התפתחותה של החברה ואת יצירתה התרבותית והרוחנית.

אמונה בערכים הומניסטיים, בחופש ובכושר הביקורת העצמאית המתבססים עליהם, משחררת את היהודים החילונים מחובת הציות להלכה ומצוותיה ומחייבת אותם לבחון כל חוק ומצווה לפי תועלתם, מוסריותם, ותרומתם לחברה וליחיד.

החופש מהחובה לקיים את המצוות, מהחובה להתפלל לאל, הופך בדיעבד לחובת הבחירה: בחירת הדרכים שבהן אנו מגשימים את יהודיותנו, חוגגים את חגינו הלאומיים והאישיים, ומחנכים את ילדינו.

אנושיות מותנית בלאומיות

נשים וגברים נעשים אנושיים יותר כתוצאה מתהליך ההומניזציה המתחולל תמיד בתרבות לאומית, תוך מאבק בדה־הומניזציה שבלאומנות.

בתהליך ההומניזציה, אשר באמצעותו נעשה היצור הביולוגי "אדם" (אישה וגבר) ליצור אנושי, מתגשמת הפוטנציה הייחודית לאדם. אם יתחנך בעדר זאבים יהיה זאבי, אם יקבל חינוך נאצי, או גזעני – יהיה פסיכופת (שאינו מבחין בין טוב לרע), אם יעבור תהליך הומניזציה – יהיה אנושי. ההומניזציה היא תהליך החִברות של האדם, תוך הגשמת הפוטנציה ההומנית – כושר ההפנמה של ערכים מוסריים ותרבותיים, התחשבות בזולת, הכרת החובות והזכויות של היחיד כלפי האנושות והקהילה, כלפי עצמו וכלפי זולתו.

ייחודו של מין האדם משאר בעלי החיים, הוא ביכולתו להיות אנושי או בלתי־אנושי. כל החיות האחרות נאלצות להגשים את הפוטנציות הייחודיות שלהן מכוח הגנים והטבע; רק טבעו של האדם מושפע מתהליך ההומניזציה או הדה־הומניזציה שלו. תהליכי ההומניזציה מתבצעים תמיד בסביבה תרבותית לאומית ייחודית, מכיוון שאין סביבה אנושית שאינה לאומית.

כל חברה, שבה מתחנך האדם, דוברת שפה לאומית, מכירה במורשת היסטורית המייחדת את האומה מאומות אחרות, יש בה מסורות ומנהגים ייחודיים לתרבות הלאומית שלה ויש בה מודעות להבדלים בינה לבין אומות אחרות.

רבים מן היהודים החיים בתפוצה מתחנכים בו־זמנית בשתי תרבויות לאומיות: בתרבות הלאומית של העם והארץ שבה הם חיים ובתרבות הלאומית היהודית של הקהילה שבה הם חברים. בימינו גוברת ברוב המקרים השפעת תרבות הארץ הלא יהודית, שבה חיים יהודי התפוצות, ומצטמצמת השפעת תרבות הקהילה היהודית, בשל הקשרים הרופפים והבלתי תכופים של רוב היהודים עם קהילותיהם, בשל מסגרות החינוך הלא יהודי שבו

לומדים ומתחנכים ילדים יהודים, ובשל הנתק בין רוב היהודים בתפוצה לבין מסגרות קהילתיות יהודיות כלשהן.

בישראל מתחנכים יהודים בתרבות לאומית יהודית־ישראלית, המושפעת במידה מסוימת, כמו כל תרבויות העמים, מגורמי תרבות בינלאומיים. יהודים ישראלים מתחנכים במסגרות לימוד יהודיות, בשפה הלאומית, במורשת ההיסטורית והתרבותית של עמם, הם מכירים בלאומיותם היהודית־ישראלית ולומדים להכיר בהבדלים וביחסים הייחודיים שבין עמם לעמים אחרים בימינו ובעבר.

בישראל פועלות שתי חברות לאומיות: יהודית־ישראלית וערבית־פלשתינית. בכל אחת מהן מתחולל תהליך ההומניזציה תוך מאבק במגמות דה־הומניזציה שוביניסטיות־זכריות ולאומניות־גזעניות. מגמות הדה־הומניזציה גורמות לאנשים לעולל לזולתם את השנוא עליהם. מגמות לאומניות וגזעניות לסוגיהן משפיעות על האדם לראות בזולת אמצעי ולא מטרה, להתייחס לכללים מוסריים כאילו הם חלים רק על הקבוצה שעליה הם נמנים ולא על כלל בני האדם.

מבחינת ההומניזציה, מנוגד החינוך הלאומי לחינוך הלאומני כשם שהחינוך לשוויון בין המינים מנוגד לחינוך השוביניסטי־זכרי.

אורחות חיים וחגים חדשים

אמונותיהם של יהודים חילונים מתבטאות באורחות חייהם ובדרך שבה הם חוגגים את החגים המאפיינים את תרבותם הלאומית.

ציון החגים, שמירת המצוות המעשיות וטקסי התפילה, היו מגורמי הייחוד של אורח החיים היהודי. אף שצורות החגיגה היו שונות מעדה לעדה ומזרם דתי למשנהו, היו להם מכנים משותפים רבים שייחדו את תרבות העם היהודי מתרבויות כל העמים. הטקסים והתפילות ביטאו בין השאר אמונה במורשת ההיסטורית והתרבותית שיסודה בתנ״ך, אמונה בגורל המשותף של יהודים כמיעוטים נסבלים או נרדפים, ותקווה לעתיד משותף בשוב היהודים לארצם. לאמונות אלה נלוו האמונה בקדושת

המסורת ומנהגי העבר, קדושת המצוות הכרוכות בחג והמקובלות בעדה, בזרם, או בקהילה שאליה היו שייכים המאמינים.

טקסי חגיגה - לאומיים ואישיים - עונים על צורך אנושי הקיים בכל התרבויות ובכל הזמנים. היהדות החילונית מבקשת ויוצרת צורות חדשות לסיפוקו של צורך אנושי זה, באופנים המבטאים את אמונותיה. בהיות בניה חפשים מחובת כל התפילות וכל הטקסים המסורתיים הכרוכים בחג, הם בוחרים מתוכם את היצירות הפיוטיות והטקסים המהנים ומוסיפים להן יצירות ופעילויות המעניקות תוכן לחג.

כיוון שיהודים חילונים שותפים לאמונה במורשת היסטורית ותרבותית משותפת לעם היהודי ובאי־קדושתה של המסורת, הם מבטאים את אמונותיהם ביציקת צורות ותכנים חדשים לחגים המייצגים את המורשת ההיסטורית והתרבותית של עמם.

יהודים חילונים שאינם מבערים חמץ בפסח, חוגגים את הפסח כחג היסטורי וחג טבע. היצירות, הפעילויות והטקסים הכלולים בסדר הפסח נבחרים מתוך הספרות היהודית כולה - ספרות ימינו, הספרות התנ"כית, הספרות העברית והספרות היהודית בשפות אחרות - אנגלית או אידיש, ארמית או לדינו, יוונית או רוסית.

אמת המידה לפיה נבחרות היצירות ומעוצבים טקסי החג המחודש, היא שיעור התרומה להנאת החוגגים, להעשרת רוחם ולזיקתם למשמעות החג.

חגים שהיו דתיים הופכים בהדרגה לחגיגות משפחתיות וקהילתיות של יהודים חילונים. תהליכי עיצובם והשתנותם של חגים אלה נמשכו בהיסטוריה היהודית דורות רבים. חג הפסח התפתח במשך מאות שנים כחג קרבן משפחתי, אחר־כך כחג קרבן מרכזי שכרוכה בו עלייה לרגל, ובמשך מאות שנים לאחר מכן כסדר פסח (הדומה מבחינות מסוימות לסימפוזיון יווני) הנערך במסגרת משפחתית לפי הגדה מסורתית. אנו נתונים בראשיתו של תהליך חדש.

חילונים רבים אינם נוטים לוותר על השבתות והחגים, על אף חוסר הנוחות הכרוך בחיפוש צורות חדשות, וזאת מכיוון שהם מכירים באיכות החיים של לוח שנה עתיר חגים לעומת לוח שנה

שבו כל הימים דומים זה לזה. החגים מעניקים לזמן משמעות ייחודית ומזמנים תחנות של תרבות ומפגש לבני משפחה וידידים. בקרב היהדות החפשית מן הדת מתחולל צירוף ייחודי של המשכיות והתחדשות, הגורם בימי החג לחוויות פיוטיות וחברתיות אגב עיון ביצירות מן העבר ומן ההווה.

דוגמה: עיצובו מחדש של חג הפסח

במאה ה־20 הופיעו הגדות חדשות לפסח ולחגים אחרים, לט״ו בשבט וליום העצמאות. חלקן - בעשרות אלפי טפסים, חלקן - הגדות משפחתיות בטפסים בודדים (כפי שנהגו משפחות יהודיות בימי הביניים להוסיף להגדה הפרטית שלהן ציורים וסיפורים שהעניקו פרשנות חדשה לחג).

הגדת הפסח המסורתית היא יצירת מופת ייחודית של תסריט, שעל פיו מביימים את הטקס המשפחתי של החג. היא הושפעה מתבנית הסימפוזיון היווני (ישיבה בהסבה, 4 הכוסות, תמהיל של שירה, סעודה, דיון ושעשועי אפיקומן). בתקופתם של ראשי ישיבת סורא בעיראק, עמרם במאה ה־9 וסעדיה במאה ה־10, לבשה ההגדה צורה שקובעה במסורת במספר גרסאות, אלפיים שנה ויותר לאחר שנקבעו לחג הפסח צורותיו האחרות.

הגדה ״מסורתית״ זו, הכוללת קטעים בלשון הארמית, אחת הלשונות של יוצריה, אינה כוללת את דמותו של משה וסיפור חייו, אף כי היה הגיבור הראשי של מיתוס יציאת מצרים, שלזכרו מציינים את החג. סיפורו של משה והיציאה מעבדות לחירות כחלק מייסודו של העם היהודי, הוא הבסיס להומניזם היהודי שנאבק במתנגדיו (ועמדו על כך אריך פרום וּולצר בהרחבה). סיפורו של משה ומפעלו עומד בימינו במרכז הזיכרון ההיסטורי והספרותי המעניק משמעות לחג הפסח.

בימינו בולטת המגמה לעיצוב מחודש של ההגדה, תוך החזרת דמותו של משה וסיפור חייו למרכז.

ההגדה החדשה כוללת טקסטים (עתיקים וחדשים) שעניינם

סיפור חייו של משה, שירים ומזמורים, אגדות ומשחקי אפיקומן, סדרים מענגים ומשעשעים של סעודה ונושאי דיון המתקשרים למשמעות החג בימינו. לאלה מצטרפת מחדש יצירת "שיר השירים" – השירה הארוטית החילונית הגדולה, שהמסורת היהודית הצמידה לחגיגת הפסח ובכך חידשה את זיקתו של החג לחגיגות האביב העתיקות שמהן התפתח.

הגדות חדשות כאלה מרעננות את החגיגה ומאפשרות התעניינות מחודשת במורשת ההיסטורית והתרבותית, כולל יצירות מתרבות העולם הקשורות לתכניו, כגון: ספרי בובר ופרויד על משה, פסלי דיוקן שלו מאת מיכאל אנג׳לו ופיזאנו, ליברטו של שיינברג לאופרה "משה ואהרון", "שירי מכות מצרים" ו"הגדי מההגדה" של אלתרמן ומשירי ביאליק, עמיחי, נעמי שמר ומשוררים אחרים.

הגדת הפסח "המסורתית", המיושנת והזרה לתרבות ולשפות של היהודים בימינו, היתה "מסורתית" רק במשך אלף מתוך שלושת אלפי השנים שבהם נחוג חג הפסח. עתה היא משתנה שוב, כפי שהשתנתה לפני אלף שנים.

דרכי החגיגה השונים של הפסח הן מן הביטויים המובהקים לאמונות הרווחות בקרב היהדות החילונית: אמונות במורשת היסטורית ותרבותית משותפת של העם היהודי, אמונות בחופש הבחירה, בביקורת ובצורך לשנות את המסורת, תוך יצירה של צורות ותכנים חדשים לחגים. במקום הספרות המדרשית (מכילתא, ספרי) ששימשו בסיס להגדה לפני אלף ומאתיים שנה, חוזרים סיפורי התנ"ך. במקום הארמית – שפות הדיבור של רוב העם היהודי בימינו – עברית ואנגלית. במקום הדגש על האלוהים, שלו ייחסו הקדמונים את יציאת מצרים, מודגשת משמעותו של החג כחג החירות וחג האביב של בני זמננו שחידשו את תהליך השחרור הלאומי.*

* אחת ההגדות החדשות מסוג זה נערכה בידי המחבר ופורסמה בשם "ההגדה הישראלית החדשה", בכרך א׳ של "יהדות חפשית".

טקסים חדשים למחזור החיים

יהודים חילונים שיש להם עניין ביצירת טקסים חדשים למועדי מחזור החיים - לידה, בת מצווה ובר מצווה, נישואין וקבורה - נאלצים לערוך את הטקסים המסורתיים חרף התנגדותם לצורתם ולתוכנם: טקס ברית המילה, טקסי בר מצווה בבית הכנסת, טקסי הנישואין בידי רב אורתודוכסי וטקס קבורה בידי קבלני "החברה קדישא".

רוב מוחלט של חילונים ממשיך במסורת ברית המילה לבנים, גם אם הטקס הדתי והניתוח בידי מוהל שאינו רופא, מנוגדים לאמונתם. לאחרונה גוברת ההתנגדות לעצם המעשה ולטקסים המלווים אותו, תוך ניסיונות ליצור חגיגה לציון הולדת בת או בן, ללא הקשר דתי וללא טקס שהוא שריד של עבודה זרה.

חילונים רבים משלימים גם עם טקסי הקבורה הדתיים, חרף התנגדותם ובהרגשת תסכול, בשל חוסר האונים שחשים האבלים ברגעים הטראומטיים ביותר בחיי האדם, רגעים שבהם אין הם יכולים לעמוד נגד פקידי הדת האורתודוכסית שזכו במונופול על בתי הקברות.

אפילו אירועי בת המצווה, בר המצווה והנישואים של החילונים עודם נערכים, במקרים רבים, בידי רבנים ולפי כללי טקס דתיים חסרי משמעות מבחינתם של החוגגים. בר המצווה הוא לעתים קרובות ביקור ראשון ואחרון של הילד והוריו בבית כנסת וכרוך בו עלבון צורב לאם, המוגלית אל מעבר למחיצה של עזרת הנשים. גם תוכן הטקס חסר משמעות לבני המשפחה החילונית, כולל הבחירה השרירותית של פרשת השבוע (על פי לוח השנה ולא על פי התעניינותו האישית של הילד), והלחן המונוטוני שבו קורא אותה הילד והעובדה שהטקס בבית הכנסת האורתודוכסי נועד לבנים בלבד.

טקסי הנישואים מבוצעים לפי החוק הישראלי בידי רבנים מטעם הממשלה החילונית, שאינם מתחשבים באמונותיהם ובמנהגיהם של החתן והכלה וקהל החוגגים. הם כוללים חוזה נישואין בצורת "כתובה" מעליבה ומיושנת, בשפה בלתי מובנת,

לפי מסורת דתית זרה לאורח חייהם ולאמונותיהם של הנישאים.

אט־אט הולכים ורבים החילונים המתנסים בדרכים חלופיות לטקסי מחזור החיים – דרכים התואמות את אמונותיהם ורגשותיהם – טקסים אישיים שאין בהם מעורבות של פקידי דת מטעם הממשלה ויש להם צורה ייחודית ושונה מזו הנהוגה בקרב היהדות האורתודוכסית.

קבלת תינוק או תינוקת למשפחה, או לקהילה, אינן מצוינות עוד רק בהקשר דתי. חגיגה להולדת תינוקת או תינוק מצוינת בחוג המשפחה. עדיין אין תבניות ותכנים מסורתיים לחגיגות כאלה, אך הן חפשיות כבר מהדת והן כוללות שירים, נגינה וברכות לבני המשפחה עצמם, ולא לאלוהים, ואין בהן זכר לפדיון הבן, שאמורים להקריבו לאל.

גם חגיגות בת מצווה ובר מצווה כבר נערכות, במקרים רבים, לפי תכניות ייחודיות, בעזרת מורים ומורות חילונים, כחגים של קבוצת גיל או כחגים אינדיבידואליים. מגוון הצורות והתבניות לטקסים של בת ובר מצווה חילוניים, כוללים נושאי לימוד הנבחרים עם הנערה או הנער, הכנות להופעה שלה, או שלו, בעת הטקס החגיגי בחוג המשפחה או הקהילה והם מסכמים תקופת הכנה ולימוד של סוגיה או יצירה בתרבות העם היהודי, תוך מודעות למשמעותו של המועד המקובל בכל תרבויות האנושות כציון המעבר מילדות לראשית הבגרות. גם כאן נמצאת היהדות החילונית בתחילת תהליך היצירה והעיצוב של חגים אלה, אך מאות התכניות שכבר בוצעו ומבוצעות בבתי ספר חילוניים ובמשפחות רבות בישראל ובתפוצה, מלמדות על הנטיות הרווחות בקרב הורים וילדים חילונים.

כרבע מכל הזוגות הנישאים בישראל כבר אינם נזקקים לשירותי הרבנות האורתודוכסית, הפועלת כמונופול של הממשלה החילונית. רבים עורכים טקסי זוגיות או נישואים מחוץ למסגרת הדתית, למרות חוקי הנישואים והגירושים הדתיים המקובלים במדינה.

מגמה זו של ההתמרדות נגד נישואים באמצעות רבנים אורתודוכסים, הולכת וגוברת בקרב העם היהודי – הן בתנועות

הרוב של היהדות הדתית והן בקרב החילונים. היא מייצגת תמורה באמונות הרווחות בקרב ציבורים אלה בישראל ובתפוצה, שאימצו טקסי חתונה חדשים, התואמים בצורתם ובתוכנם את האמונות של יהודים חילונים, רפורמים או אחרים. כתוצאה מכך גוברת והולכת הדרישה להפקעת מוסד הנישואים משליטת הממסד האורתודוכסי בישראל, כחלק מהדרישה להפרדת הדת מהמדינה.

הוא הדין בטקסי הקבורה: מול המונופול שניתן לחבורות קבלנים אורתודוכסים על בתי העלמין וטקסי הקבורה היהודיים בישראל, נוסדו שירותי קבורה חילוניים (אשר זכו לאחרונה לאישור המדינה בצו של בית המשפט הגבוה לצדק), וכן בתי קברות שנערכים בהם טקסי אבלות לפי ראות עיניהם של קרובי הנפטרים.

החתירה בקרב הציבור החילוני לקראת אלטרנטיבות לטקסי החג הדתיים - לאומיים ואישיים - מבטאת תמורות חסרות תקדים באמונות הרווחות בתרבות העם היהודי - מתרבות דתית לתרבות שעיקרה חילוני.

פרק ב: היהדות כתרבות פלורליסטית ומתפתחת

יהדות כתרבות

"יהדות" היא שם כולל לתרבות העם היהודי, והיא מקיפה הן זרמים דתיים והן זרמים חופשיים מדת.

המאמין ביהדות כתרבות לאומית, מבדיל בין חילונים לבין מי שמאמינים כי היהדות היא דת. "יהדות" כתרבותו הפלורליסטית והמתפתחת של העם היהודי, כוללת גם את הדת היהודית לזרמיה, אך גם את התרבות היהודית החילונית לגווניה, את היצירה היהודית אשר נוצרה בכל היבשות ובזיקה לכל תרבויות העמים אשר בקרבם ישבו יהודים במשך אלפיים ושש מאות שנה.

ביטויה ומאפייניה של היהדות כתרבות משתנים ומתגוונים בכל עידן. היהדות התפתחה כתרבות של עם נודד, אשר להוציא כמה מאות שנים שבהן חי רובו בשתי ממלכותיו – המשיך לנדוד מארץ לארץ, מיבשת ליבשת ומתרבות לתרבות. בניגוד לעמים נודדים אחרים (כמו הצוענים והבדואים) שהסתגרו בתרבותם ודחו השפעות זרות, נפתחה התרבות של העם היהודי להשפעת כל התרבויות שבחיקן צמחה – תרבות מצרית ומסופוטמית, כנענית, יוונית, מוסלמית־ערבית, נוצרית־אירופית ותרבות המערב החילונית של ימינו.

בתוך כל אלה המשיכו יהודים לפתח את תרבותם הלאומית, המיוסדת על האמונה במורשת העבר המשותף והייחודי לעם היהודי, לכל עדותיו, ותוך תקווה לגאולה לאומית וריכוז העם במולדתו.

עד המאה ה־18 היה עיקרה של תרבות העם היהודי דתי כתרבויות כל העמים שבקרבם הוא שכן. במאות ה־19 וה־20, חי רוב העם היהודי באירופה ובאמריקה. משגברו תהליכי החילון בתרבויות המערב היתה גם תרבות העם היהודי לחילונית ברובה.

הגשמת הציונות בידי היהדות החילונית, שרוב התנועות הדתיות בעם התנגדו לה, עיצבה גם את התרבות הישראלית כתרבות יהודית חילונית ברובה.

היצירה היהודית החילונית התפתחה, החל מהמאה ה־19, בכל תפוצות העם היהודי, ובכל שפותיו הלאומיות – עברית, יידיש, לדינו – ובשפות העמים שבקרבם חי.

לתרבות היהודית, שהיא בימינו חילונית ברובה, שורשים במורשת העם היהודי לתקופותיה. ביצירות תרבות ההווה – בספרות, באומנויות, במחקר ובהגות – ניכרות השפעות היצירה היהודית בעידן המקרא ובכל העידנים שאחריו: ההלניסטי־ביזאנטי (כולל היהדות הרבנית והיהדות ההלנית), ימי הביניים (בעדות שחיו ביבשות אפריקה, אסיה ואירופה) בתקופת הרנסאנס ועידן ההשכלה.

ביהדות החילונית של ימינו הוארו מחדש יצירות הספרות, האמנות, ההגות, המשפטים, המחקר והיצירה הדתית של העבר. בעיני קוראים ולומדים רבים בקרב היהדות החילונית, פסק התנ"ך להיות ספר דת והחל להיראות כאנתולוגיה היסטורית וספרותית שרוב יצירותיה דתיות ומיעוטן חילוניות – כשיר השירים ומגילת אסתר. מבחר היצירות ומגוון האמונות והגישות לאלוהות, הבאים לביטוי בתנ"ך, מעידים על הפלורליזם שאפיין את תרבות העם היהודי באלף השנים הראשונות לקיומו. התנ"ך שימש מקור השראה ליצירות חדשות ביהדות החילונית, כך גם בזרמים הדתיים. בניגוד לזרם האורתודוכסי, המבסס את החינוך ליהדות על הספרות התלמודית, ממשיך התנ"ך להיות הבסיס לחינוך היהודי ברוב מערכות ומוסדות החינוך בישראל – שבה מתרכז כבר היום רוב הנוער היהודי בעולם, שגילו למטה מ־18 שנה.

ראיית היהדות כתרבות פלורליסטית מתפתחת, שונה בעיקרה מתפיסת היהדות כדת. תפיסת היהדות כדת רווחת עדיין בקרב המיעוט האורתודוכסי שביהדות הדתית, המהווה רובה ככולה מיעוט בעם היהודי.

האמונה כי היהדות היא תרבותו של העם היהודי, וזה כולל את דתו אך אינה זהה עמה, באה לכלל ביטוי באורחות החיים של רוב

היהודים בעולם, אך רק במקרים מעטים היא מהווה נקודת מוצא לתכניות לימודים בחינוך היהודי, או לתכניות השכלה גבוהה במוסדות הרבים המלמדים לימודי יהדות ברחבי העולם.

לימודי היהדות כתרבות שונים, הן מלימודי היהדות כדת והן מלימודי ההיסטוריה המדינית, החברתית והכלכלית של העם היהודי. לימודי היהדות־כתרבות יתבססו על מבחר ממכלול היצירה היהודית על רקע ההיסטוריה החברתית והמדינית והכלכלית.

חופש הבחירה

העם היהודי הוא "עם בחירה", לא במובן של "עם נבחר" אלא במובן של עם שבו הכול בוחרים את דרכי ההגשמה של יהודיותם ואנושיותם.

האמונה בחופש לבחור את דרכי ההגשמה של אנושיותנו ויהודיותנו מתבטאת בחינוך שאנו מעניקים לעצמנו ולילדינו, באורח חיינו וביחסנו למצוות.

זרמים חילוניים ודתיים כאחד מהווים ביחד את "היהדות". הבחירה החפשית מתבטאת, בין השאר, בהמשך החיים בחיק היהדות שבה חונכו, או במעבר מיהדות אחת ליהדות אחרת – כפי שעשו כ־90 אחוז מהעם היהודי במאה העשרים, בעוברם מהזרמים האורתודוכסיים ליהדות חילונית או לתנועות דתיות אחרות.

ככל שיהודים נעשים מודעים יותר למגוון היהודיות ביהדות, למגוון אורחות החיים היהודיים, למגוון היצירה היהודית בכל העידנים – כן גדל חופש הבחירה של היחידים וגדלה יכולתם לתרום לאיכות חיי התרבות.

כל אדם הוא תורם פוטנציאלי לתרבות חברתו, בפעילותו כהורה־מחנך, בפעילותו המקצועית והחברתית וביצירתו בכל תחום. הורים נוטלים על עצמם את האחריות לבחירת האופן שבו ישפיעו על חיי ילדיהם ועל הדרך שבה הם בוחרים להגשים את הפוטנציות הייחודיות להם כבני אדם יהודים.

רמת ההשכלה במורשת התרבות היהודית והכללית תורמת לחופש הבחירה וליכולת ליהנות מאוצרות התרבות הללו. תרומה זו מגדילה את היכולת לפעילות בחיי התרבות של משפחתנו וקהילתנו ואת איכות החיים שלנו ושל החיים עמנו.

החופש מדת ההלכה

אין חובה לציית למצוות המעשיות, לזה מסכימים גם יהודים המאמינים באלוהים, בהסתמכם על "מורה נבוכים".

כבר במאה ה־13 היו פילוסופים יהודים שסברו כי הם חפשים משמירת מצוות ההלכה, בהסתמכם על "מורה נבוכים" בדבר מופשטות האלוהים ועל ההשוואה בין מצוות מעשיות למנהג הקרבת הקרבנות. לדעת הרמב"ם ב"מורה נבוכים", הקרבת הקרבנות היא עבודה זרה, הרגל פגאני שלא היה אפשר להיגמל ממנו אלא בהדרגה. לאלוהים מופשט מכל מוחש, צורה ותכונה, אין לייחס דיבור או צורך בקרבנות או בתפילות, אך טבע האדם אינו מאפשר לו לשנות את הרגליו פתאום "מהפך להפך".

החופש מחובת שמירתן של מצוות מעשיות, שאין לדעת טעמן ואין בהן מועיל לאל ולאדם, נראה כמסקנה הגיונית בתודעת המאמין באלוהים, כיש שאינו ניתן להשגה במושגים אנושיים, ובייחוד לא בדעתו של המאמין כי אלוהים הוא מושג ודמות שנוצרו במוחו של האדם. בשני המקרים אין לראות במצוות ציווי אלוהי, ואין להן תוקף אלא במידה שבני האדם רואים תועלת בהן.

האמונה בחופש משמירת מצוות דת אנושיות התחזקה בכל ניסיון לבדוק את טעמי המצוות, נימוקיהן ותכליתן. החיפוש אחר טעמי המצוות בא לביטוי מובהק בהגותם של סעדיה והרמב"ם וההולכים בעקבותיהם, ומוליך למסקנות קיצוניות ומנוגדות בין המאמינים, כי אין טעם לתהות על טעמי המצוות כיוון שיש לציית להן בזכות מקורן האלוהי, לבין המאמינים כי אין טעם לשמור על מצוות שמקורן אנושי ואין יודעים את טעמן.

המצוות והחוקים העומדים במבחן הערכים (כאמות מידה להערכה והעדפה) ומביאים תועלת לבני אדם, ראויים כמובן לציות - כגון חוקי הדמוקרטיה ומצוות המביאות כבוד, חירות ושוויון לבני האדם. ציות לחוקים ולמצוות אלה מקיים חברה שמאפשרת הומניזציה ועלייה באיכות החיים. מנהגי מסורת מועילים כמו ייחוד השבת לפנאי וחופש מכל מגבלות ההלכה, או חגים עונתיים והיסטוריים, המעשירים את חייו של האדם - ראויים כמובן להיכלל גם הם בחיי התרבות והחברה.

לעומת זאת, מצוות ומנהגים שאין בהם תועלת, הנראים לחילונים כחסרי שחר ואינם ממלאים תפקיד בחייהם, אינם ראויים שישמרו עליהם ומן הראוי להחליפם באחרים. כאלה הן מגבלות החלות על יום השבת, שאינן מאפשרות ליהנות מיצירות תרבות ואמנות, ממפגש חברתי ומבילויים בטבע, או מנהגי קריאת ההגדה המסורתית, המשעממת, הזרה והבלתי מובנת לרוב היהודים.

האמונה בחובת הציות לחוקים דמוקרטיים ולמצוות הומניסטיות באה במקום האמונה כי יש חובה לשמור על מצוות דת ומנהגי מסורת שאינם עומדים במבחן הערכים או התועלת.

יהודים רבים רואים באלוהים יצירה אנושית, גיבורן של יצירות ספרות ואמנות, אך שומרים על מצוות ההלכה היהודית כיוון שהם רואים חובה לעצמם להמשיך את מסורת אבותיהם ולשמור על המצוות לשם אחדות העם. אלה רואים את המצוות כמועילות לבני האדם, גם אם אינם מכירים בתועלת שיש בהם לאלוהות.

בין היהודים החפשים משמירת מצוות ההלכה מצויים מאמינים מסוגו של שפינוזה - הרואים את היקום כאלוהי ואת האלוהות כבלתי נפרדת מהטבע. אחרים - בובר למשל, חווים את האלוהים כ"אתה" של היקום, או איינשטין, המכנה בשמו את החוקיות האוניברסלית השוררת בו־זמנית במיקרוקוסמוס ובמקרוקוסמוס.

אתאיסטים, המאמינים באדם כיוצר האלוהים, הערכים ותמונות העולם - רואים עצמם חפשים מחובת השמירה על המצוות והתפילות, מכיוון שאינם רואים טעם להתפלל למעשה ידי האדם ולעבוד אותו, ברוח טענתם של הנביאים נגד פולחנים לאלים מעשי ידינו.

אמונות אגנוסטיות (הגורסות כי אין לדעת אם יש או אין אלוהים ועל כן ישותו או אי ישותו אינה משנה דבר בחיינו), או דאיסטיות (הגורסות כי יש אלוהים, אך אין הוא מעוניין בנו ואינו משפיע על העולם ועל חיינו), אינן מחייבות את מאמיניהן לשמור מצוות שאין בהן תועלת רוחנית או אחרת.

לכל המשוחררים מחובת השמירה על המצוות משותפת האמונה כי המצוות לא "נאמרו" מפי ולא "נכתבו" בידי אלוהים, כי אין לאלוהים גוף או פה, או יד או כתב יד, או מילים בשפה כלשהי. גם האמונה בקיומו של אלוהים מופשט מכל מוחש ומושג אנושי, וגם האמונה בקיומו רק כיציר דמיונו של האדם, מבטלות את תוקפן האלוהי של המצוות. מצוות נראות למאמינים משני הסוגים הנ"ל כמנהגים, הרגלים, מסורות או יצירות של בני אדם, שציוו לאחרים דרכי התנהגות, בטענה שאלה הם דברי אלוהים חיים וביטוי לרצונו.

העקרונות הדמוקרטיים וההומניסטיים מחייבים את החברה לאפשר לכל אדם לנהוג לפי אמונתו ולפי ההלכות והמנהגים הדתיים והתרבותיים שלו, בתנאי שאינם מנוגדים לחוקי המדינה הדמוקרטית. על כן חייב כל משטר דמוקרטי לאפשר קיום כל מצווה דתית, כל עוד היא מתבצעת במסגרת החוק ואינה כופה עצמה על מי שאינם מוכנים לשמור על המצוות.

רבים האמינו כי הרמב"ם טוען שלא־יהודים השומרים את המצוות החלות עליהם (מצוות בני נח) מתוך ציות לציווי אלוהי, הם מחסידי אומות העולם, ואילו מי ששומרים מצוות אלה מכוח צו שכלם ומצפונם "אינם מחסידי אומות העולם". אך יעקב לוינגר מראה שדברים אלה מבוססים על טקסט מסולף שהושמט ממנו הסיפא. לפי הטקסט המלא טוען הרמב"ם כי הממלאים מצוות מתוך הנמקה שכלית או מדחף מצפוני "אינם מחסידי אומות העולם, הם מחכמי אומות העולם". מהמשל של הרמב"ם על הצדיקים והחסידים היכולים רק ללכת סביב ארמון המלך, לעומת החכמים והפילוסופים הנכנסים לתוכו וזוכים לקרבתו, אפשר להסיק שהרמב"ם האמין ביתרונם של חכמים על חסידים השומרים את המצוות מתוך צייתנות.

לאומיות יהודית ללא דת

יש להבחין בין לאומיות יהודית לבין דת יהודית, שהיא מכלול של מצוות ההלכה; שכן, גם בתקופת המקרא הבחינו הישראלים בין עמם לדתם.

ייחודו של העם היהודי התבטא בעבר במיזוג בין הדת היהודית לבין הלאומיות היהודית. בתקופה ההלניסטית ובימי הביניים הוגדרה לאומיותם של היהודים על פי הדת שייחדה אותם, בעוד שעמים אחרים חלקו דת משותפת אחת: הדת הנוצרית שהוכרזה כדת האימפריה הרומית, הדת הקתולית או הלותרנית, הדת המוסלמית לזרמיה, הדת הבודהיסטית וכו׳.

בתקופת המקרא ובימינו לא קיימת בעם היהודי זהות בין הלאומיות היהודית לבין הדת.

בתקופת המקרא עבדו רוב בני העם היהודי אלים של דתות לא יהודיות והמשיכו להיחשב בנים לעם ישראל בעיני עצמם, בעיני הנביאים, ההיסטוריונים התנ״כיים ובעיני בני עמים אחרים.

הדת היהודית התפצלה לאמונות ולפולחנים שונים ומנוגדים: דת יהווה המופשט והבלעדי, המיוחסת למשה לעומת דת יהווה המיוצג על־ידי פסל העגל – המיוחסת לאהרון שחזרה והתקיימה בשני מקדשי הממלכה של רוב העם היהודי, בבית אל ובדן.

הנביאים ועורכי התנ״ך הוקיעו את ריבוי הדתות שהיה נהוג בקרב העם היהודי בימיהם. דברי התוכחה שלהם מעידים על הפלורליזם הדתי בעם היהודי ועל ההבחנה בין העם לדתו. בנאומיהם הבחינו הנביאים ועורכי התנ״ך בין הדת הייחודית לעם היהודי לבין הלאום היהודי שהתגבש משבטי ישראל ו״ערב רב״ של בני עמים אחרים שהצטרפו אליו. לדידם של הנביאים הפר עם ישראל את בריתו עם אלוהי ישראל, לא שמר את דתו, לא שמר לו אמונים ולא ייחס לו בלעדיות.

בתקופה ההלניסטית גדל הפיצול בין היהדויות שביהדות – הן מבחינה תרבותית והן מבחינה דתית. מרד החשמונאים מתחיל בהוצאה להורג של יהודי המקריב קרבן לאל יווני, ומסמל בכך

את השסע שאינו ניתן לגישור בין היהדות הרבנית ליהדות הפתוחה לתרבות ההלניסטית, שנאמניה כונו "מתייוונים".

ריבוי הזרמים והכתות בקרב העם היהודי בתקופה ההלניסטית מתבטא בין השאר בגישותיהם השונות לדת היהודית ולהלכה הכלולה בה. הממסד הדתי־כוהני של הצדוקים מכחיש את תוקפה של התורה שבעל פה כביטוי של הדת היהודית – הפרושים וחכמי התורה שבעל־פה הם רפורמים השוללים את אמונתם של הצדוקים והקראים שהתורה היא ביטוי אותנטי יחיד לדת היהודית – והאיסיים השוללים את שניהם. רק מנקודת ראותם של לא־יהודים היתה הדת היהודית אחידה. בתוך העם היהודי היו הפערים התרבותיים והדתיים כה גדולים עד שרבים ראו עצמם כבני אור הלוחמים בבני חושך, כמו בימינו.

כל היהודים בכל היהדויות שביהדות העידן ההלניסטי ובימי הביניים, נחשבו בעיני עצמם ובעיני אחרים כיהודים, הן מבחינה לאומית והן מבחינה דתית, חרף התרחבות הפערים והשסעים בין זרמי הדת והתרבות־הדתית היהודית. המיסטיקנים הקבליים רחקו מהרציונליסטים והפילוסופים, המשיחיים התנגשו במתנגדיהם, יהודים שחיו בתרבויות האיסלאם והרנסאנס האיטלקי היו מעורבים ומשולבים בחיי התרבות והחברה הלא־יהודית, ואילו יהודים במזרח אירופה הלכו והסתגרו בפני תרבויות העמים.

בסוף ימי הביניים ובתקופת ההשכלה, החלו יהודים ולא־יהודים להכיר גם בלאומיותם היהודית של אלה שעזבו את הדת היהודית או נחשבו כופרים בעיני יהודים אחרים. ההכרה במוצא היסטורי משותף ובתנ"ך כיסוד וכזיכרון קולקטיבי, המשיכה להתקיים בתודעה היהודית גם כשדת ההלכה והמצוות שוב לא נחשבו עוד כמחייבות – כמו בקרב היהודים שהמירו את דתם לנצרות בספרד ובפורטוגל, וכן השבתאים ורבים מן המשכילים שראו עצמם (ונראו לאחרים) יהודים חפשים ממצוות ההלכה.

האנטישמיות הגזענית החדשה בספרד של המאה החמש־עשרה קבעה בתודעת העמים ובתודעת העם היהודי בכלל זה, את ההבחנה בין היהדות כדת לבין היהודים כלאום. אנטישמיות זו שרווחה בחוגי נוצרים ותיקים בספרד, התמקדה בשנאת יהודים

שהפכו "נוצרים חדשים". יהודים רבים שהתנצרו מתוך בחירה, טיפסו במהרה לצמרות מנגנוני המדינה הנוצרית, המקצועות החפשיים, הממסד הדתי והאינקוויזיציה הקתולית. קנאתם וחמתם של הנוצרים מלידה, התבטאה באנטישמיות רצחנית כלפי בני הלאום היהודי, תהא דתם אשר תהא. ביטוייה הנוראים אפיינו מאז את האנטישמיות הגזענית והיו בסיס לחוקי המדינות האירופיות שנכבשו או שיתפו פעולה עם הנאצים.

התודעה הלאומית, להבדיל מהתודעה הדתית, התפשטה גם בקרב יהודים. הבחנה זו בין לאומיות לדת הלכה ונתקבעה באירופה עם התעוררות התנועות הלאומיות והקמת המדינות הלאומיות במאה התשע־עשרה, ובגבור תהליכי הרפורמה וההשכלה בעם היהודי. רפורמים בגרמניה מבקשים להפריד דתם מלאומיותם ולראות עצמם "גרמנים בני דת משה", משכילים חילונים רואים עצמם יהודים לא דתיים. יהודים שהמירו את דתם על מנת לפרוץ את חומת האנטישמיות שמנעה מהם התקדמות במקצועם כהיינה ומאהלר, המשיכו להיחשב יהודים בעיני סביבתם (ראה מכתבה של המלכה ויקטוריה לאחר פגישתה עם המלחין מנדלסון ששמר על שמו היהודי).

האמנציפציה והשחרור מהקהילות הדתיות וממערכות החינוך היהודיות הדתיות במאה ה־19 וה־20, ההגירה ההמונית והתפוררות העיירה במזרח אירופה, הריכוז בערים הגדולות של אירופה ואמריקה, האיצו את תהליכי החילון והפיצו את התודעה בלאומיות הנבדלת מהדת בקרב רוב העם היהודי (ארבע חמישיות ממנו) החי באירופה ואמריקה.

תנועות לאומיות המוניות, ציוניות ואנטי ציוניות, החלו לפתח את תודעת הלאומיות היהודית בנפרד מהדת ומשמירת המצוות, תוך הכרה במורשת ההיסטורית והתרבותית המשותפת.

הציונות היתה התנועה הלאומית הלא־דתית היחידה שהגשימה את מטרותיה, בהקימה את המדינה היהודית החילונית, שבה מגיע לשיאו תהליך ההפרדה בין זהות יהודית לאומית לזהות יהודית דתית.

חוקי המדינה היהודית מכירים ביהודיות מנותקת מדת, והעיקרי

שבחוקים אלה הוא חוק השבות. ההכרה בהיסטוריה משותפת, בגורל משותף, בלשון ובתרבות ייחודיות ליהודים ישראלים, ממלאים תפקיד מרכזי בחיי רוב היהודים בישראל.

הזהות היהודית אינה מותנית עוד בזהות דתית. ייחודו של העם היהודי בימינו אינו מוגדר באמצעות דתו - רוב העם היהודי אינו שומר את מצוות הדת. הדת היהודית מקובלת על רוב העם היהודי כחלק מהמורשת ההיסטורית והתרבותית, אך לא עוד כדרך חיים מחייבת.

יחס ביקורתי וחווייתי למקורות

חיונית גישה ביקורתית וחווייתית למקורות היהדות, לתנ"ך ולספרות היהודית לדורותיה.

ביהדות החילונית רווחת האמונה בצורך לקיים זיקה למורשת התרבות של העם היהודי. אמונה זו באה לידי ביטוי בנושאי ובתכני החינוך החילוני בישראל, ביצירות התרבות החילונית של העם היהודי, במנהגים ובתוכן החגים היהודיים.

הגישה הביקורתית והמחקרית מאירה את מקורות היהדות בעבר, ומחזקת את המודעות להשפעת הדת על התפתחות התרבות היהודית.

גישות ביקורתיות מתבססות על מחקרים היסטוריים וממצאים ארכיאולוגיים, על גישות מדעיות ויצירות של הגות יהודית בת ימינו. התחדשות הלשון העברית כלשון דיבור ויצירה של רוב הציבור היהודי בישראל אפשרה גישה בלתי אמצעית לספרות הקלאסית של היהדות ולתנ"ך.

התנ"ך תפש את מקום התלמוד כספרות יסוד בחינוך ובתרבות הלאומית של רוב היהודים בישראל ובתפוצה. לימודי התנ"ך כיסוד היהדות במערכת החינוך החילוני כללו גישות ביקורתיות שביקשו את מקורותיו ולגלות את זיקותיו לספרות ולתרבות העמים שבקרבם נוצר, לצד גישות ביקורת הספרות שדנו בספרי התנ"ך כיצירות ספרות לעצמן.

גישה זו ליצירות התנ"ך וליצירות נבחרות מספרות העם היהודי

בכל העידנים, מאפשרות מפגש חווייתי של הקורא עם היצירה. הן מעשירות את הקורא בחוויה פיוטית, רגשית ותבונית, ומעמיקות את זיקתו למקורות.

העולם הרוחני של היחיד מושפע ממידת חשיפתו החווייתית ליצירות ספרות ואמנות במשך התהליך החינוכי. הגישה שהשתלטה על מערכות חינוך מסוימות במחצית השנייה של המאה העשרים, מרחיקה את רוב הקוראים מלימודי הספרות ויוצרת מחסום של ניכור בינם לבין היצירות הללו. הגישה הביקורתית היא חיונית למחקר ההיסטורי, אך הגישה הספרותית־חווייתית היא חיונית להעשרת הרוח.

תמורה ביחס להיסטוריה היהודית

גישה משוחררת מדת כלפי ההיסטוריה היהודית, נוגדת את האמונה בכך שההיסטוריה מונהגת בידי אלוהים.

ההיסטוריוגרפיה היהודית החלה להתפתח בימינו, לאחר ששבתה במשך אלפיים שנה, מאז יוספוס פלביוס (למעט יוצאים מן הכלל). ההיסטוריוגרפיה החילונית רואה את תולדות העם היהודי, כמו את תולדות העמים האחרים, כשורה של תופעות, אירועים, יצירות ומנהגים, המצטרפים בדיעבד לתהליכים, כפי שהם נראים בעיני ההיסטוריון מנקודת המבט של תקופתו. גישה זו נוגדת לחלוטין את הגישה הדתית אל תולדות העם היהודי.

תולדות העם היהודי נראו לנביאים ולהוגים דתיים שהלכו בעקבותיהם כתולדות היחסים בין העם ליהווה, האלוהים שבחר בעם היהודי מכל העמים. במרכז תפיסה היסטורית זו עומד מיתוס הברית שנכרתה בין אלוהים לישראל, החורבן והגלות כעונש על הפרתה בידי העם והגאולה המשיחית כתכלית ההיסטוריה וסופה. לפי תפיסה זו חייבים יהודים לסבול את עונשה של הגלות בגין חטאי אבותיהם, עד שאלוהים, המנהיג את ההיסטוריה בשרירות רצונו, יתרצה ויחזירם לארצם.

ההיסטוריוגרפיה החילונית חוקרת את מגוון הגורמים והכוחות שהשפיעו על התהליכים השונים בתולדות העם היהודי, כולל גורמים בהיסטוריה של עמים אחרים שבקרבם הוא חי: גורמים כלכליים וחברתיים, טכנולוגיים, תרבותיים, דתיים ורעיוניים.

האנטישמיות על כל גילוייה, שנראתה לדתיים כחלק מהעונש האלוהי וכרכיב עיקרי בתולדות ישראל, נראית להיסטוריונים החפשים כאחד הגורמים שהשפיעו על תולדות העם ותרבותו, אף שגילוייה נוכחים אמנם בכל התקופות והארצות שבהן חי העם היהודי.

האנטישמיות בצורותיה השונות נתפסת בעיני היהדות החילונית לא כעונש מאלוהים אלא כגזענות חולנית הנפוצה בקרב עמים רבים, שלבשה צורה ייחודית בהתמזגה עם הדת הנוצרית והמוסלמית. החינוך הדתי בתרבויות של דתות אלה העמיק והפיץ גישות אנטישמיות וקיבע אותן בחיי הרוח של חניכיהן.

גילויי אנטישמיות פרה־נוצריים מופיעים כבר בתקופה ההלניסטית, כתגובות על מוזרותה וייחודיותה של הדת היהודית שהמונותיאיזם שלה נתפס בעיני סופרים הלניסטים רבים כאתיאיזם (אי אמונה באלים של כל העמים), השבת כביטוי לעצלות וברית המילה כשריד של מורשת ברברית עתיקה. הפיכת הנצרות לדת המדינה בתקופה ההלניסטית־ביזאנטית, החריפה את ההתנגשויות בין הגרסה הנוצרית של הדת היהודית לבין היהדות המקורית. דווקא הקרבה ביניהן החריפה את המחלוקת שביניהן והנציחה אותה לדורי דורות.

מאה וחמישים שנה אחרי המהפכה הצרפתית והאמנציפציה באירופה, נפוצה האנטישמיות גם בתרבויות שהשתחררו מהנצרות והגיעה לשיא חסר תקדים בשואה, מפעל ההשמדה המחריד של שליש מהעם היהודי.

בתודעה של חוגים רבים ביהדות הדתית נדרשה גם השואה כעונש אלוהי על חטאי העם ובעיקר חטאי הציונות, דוחקת הקץ, שלא חיכתה למשיח שיביאם לארצם. הטלת האשמה על הקרבנות, היא אחד הביטויים העצובים ביותר של רגשי האשם שמחדירה הגישה הדתית להיסטוריה של העם היהודי.

בעקבות השואה, הפכה האנטישמיות לסמל המובהק ביותר של גזענות רצחנית ההורסת כל חברה הנשלטת בידי מנהיגים של תנועות השנאה המעודדות רצח של קבוצה אתנית אחת בידי קבוצה אחרת.

הגרסות המזרח תיכוניות של האנטישמיות ניזונו מהאידיאולוגיות האירופיות. עד היום מופצים בארצות ערב ״הפרוטוקולים של זקני ציון״ שחוברו בידי הבולשת הצארית, התקבלו במשך שנתיים על־ידי הטיימס הלונדוני כתעודה אותנטית, והטעו בעלי מוחות מעוותים המאמינים עד היום באמִתותם.

השפעת האנטישמיות מצטמצמת בימינו כתוצאה מכישלונותיהם הצבאיים והפוליטיים של כל הכוחות שדגלו בה במשטרים דיקטטוריים נאציים, בולשביקיים ומוסלמיים. העובדה שאת שרידיה וביטוייה אפשר למצוא עדיין גם בארצות שאין בהן יהודים, מעידה על עמידותן של אמונות אנטי הומניות.

ראיית האנטישמיות בעיני היהדות הדתית כגורם דומיננטי בתולדות העם היהודי מאז חורבן בית שני, גורמת לסילוף תולדות עם ישראל. ראייה זו מסתירה אמת מעיני הלומדים את תולדות התרבות והחברה ביהדות בכל הדורות. ההיסטוריה של העם היהודי שלובה בתולדות העמים, בשרשרת של אירועים מדיניים וחברתיים שעל רקעם נוצרו יצירות יהודיות מקוריות - דתיות וחילוניות, אמנותיות ורוחניות - התגבשו צורות חיים קהילתיות ועדתיות והופיעו ונעלמו תנועות וזרמים דתיים ואידיאולוגיים. תרבות עשירה זו מן הראוי להתוודע אליה דרך יצירותיה ולא באמצעות תולדות הפוגרומים והתקפות האנטישמים על העם היהודי.

סיפורה של היהדות זכה לביטוי ביצירה היהודית, שהתפתחה והתעשרה גם כשיהודים סבלו מהתקפות אנטישמיות. בכל מקום שבו הותקפו וגורשו היהודים ממקומם, לא עלה בידם לגבור על מתקיפיהם. רק הריכוז היהודי הציוני בארץ ישראל אפשר ליהודים לגבור לראשונה על מדינות שהתקיפום ולהכשיל את ניסיון הגירוש וההשמדה שעליו הכריזו תוקפיהם כעל יעד מקודש.

תולדות העם היהודי אינן נתפסות עוד כהיסטוריה של רדיפות והתגובה היהודית לאנטישמיות, או כתולדותיו של חרון אף האלוהים, המעניש את היהודים בימינו על חטאי אבותיהם בימי המקרא, אלא כתולדות היצירה והחברה של העם היהודי לדורותיו.

תמורה בגישה ללימודי השואה

לימודי השואה חייבים לכלול את לימודי התרבות היהודית שנכחדה ולא רק את סיפור השמדתם הפיסית של היהודים.

ברבים ממוסדות ההשכלה התיכונית והגבוהה בישראל ובעולם הונהגו לימודי השואה כמייצגים את ההיסטוריה היהודית במאה העשרים. לימודי השואה התופסים את מקומם של לימודי היהדות במאה העשרים ואינם נלמדים כחלק מהם, מסלפת את תולדות העם היהודי ומתעלמת מעושרה של היצירה היהודית במאה העשרים. שכן, במאה זו יצר העם היהודי יותר משיצר בכל שלושים המאות שקדמו לה – מבחינת המגוון, התחומים ומרכזי היצירה הרוחנית והאומנותית.

השואה היתה שיא בהתפתחות האנטישמיות והאירוע הטראומטי ביותר בתולדות העם היהודי. מבחינות אלה חייבים ללמדה ולייחד לה פרק מרכזי בתולדות העם היהודי במאה העשרים. אך לימודי השואה כלימודי ההשמדה הפיסית של היהודים, ללא לימודי התרבות והחברה היהודית שנהרסו בשואה, מעוותים את תמונת יהדות אירופה בתודעת התלמיד. בתמונה מסולפת זו מיוצגת היהדות כמי שדילגה מהעיירה המתנוונת של אמצע המאה ה־19 היישר למשרפות אושוויץ, תוך התעלמות מעולם היצירה היהודית ברחבי אירופה והסתעפויותיה למרכזי היצירה באמריקה ובארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה העשרים.

השואה הרסה וקטעה את התרבות היהודית באירופה באחד מרגעי השיא של התפתחותה. היצירה היהודית פרחה בלשונות

היהודיות והאחרות, באומנויות השונות, בתקשורת העיתונאית ובפעילות החברתית והפוליטית, על רקע תהליכי החילון המואצים. שכן, בסוף המאה ה־19 ובמחצית הראשונה של המאה העשרים, הואצו תהליכי החילון על ידי תנועות הגירה שרוקנו את העיירות ויצרו ריכוזים של תרבות יהודית בבירות המערב. ההתעלמות מתולדות היהדות במאה העשרים וההתמקדות בהשמדתם הפיסית של היהודים, הן עוול היסטורי לקרבנות וליצירה הרוחנית שיצרו.

הגישה החדשה להיסטוריה של העם היהודי כוללת על כן גישה חדשה ללימודי השואה: השואה תילמד כחלק אינטגרלי מתולדות העם היהודי ויצירתו בכל התחומים, על רקע האירועים המדיניים והתרבותיים באירופה, ההתפתחויות החברתיות בעם היהודי ובעמים שבקרבם הוא חי, ושתי מלחמות העולם.

רוב היצירות המייצגות את היהדות במאה העשרים מבטאות את התמורות המהפכניות ששינו את פני היהדות. רובן מבטא גישה חילונית ליהדות ולחיי אנוש – בספרות, בציור ובפיסול, בתיאטרון ובקולנוע, בהגות ובמחקר. חלק גדול מהיוצרים היהודים השתלבו בתרבויות העמים המערביים ולרבים מהם נודעה השפעה מכרעת על תרבות המערב שהתפתחה והתפשטה באירופה, באמריקה ובישראל.

דמוקרטיה ביהדות

מאז נתנו חכמי התלמוד לגיטימציה למחלוקת ולפסיקה על־פי הרוב – היתה ידן של הדמוקרטיה וההומניזם על העליונה ביהדות.

עיקרה של האתיקה בלבושה היהודי, נוסח בפי הלל בתשובה לשאלה מה הוא עיקרה של התורה. בתשובתו מיצה הלל את עיקרם האתי של הדיברות ברוח דרישות הנביאים להעדיף את הצדק הסוציאלי על פני הפולחן הדתי. בכך קבע כי עיקרה של התורה הוא עיקרון אתי, הומניסטי ואוניברסלי.

ניסוחו של הלל היה מעורפל פחות מהדרישה הבלתי־אפשרית נוסח ״ואהבת לרעך כמוך״ והוא עולה בקנה אחד עם עיקרי המוסר ההומניסטי הרווח בחברה המערבית הפתוחה, כפי שנוסחו בידי קאנט.

״ערכים הומניסטיים יהודיים״ הם ערכים (אמות מידה להערכה ולהעדפה) כלליים בלבוש יהודי. אף שיהודים רבים דגלו בערכים אנטי־הומניסטיים – כמו מי שהמליצו על רצח־עם בספר דברים ובספר יהושע – דוגלת המדינה היהודית בימינו, כמו רוב קהילות היהדות הדתית והחילונית בעולם, בערכים הומניסטיים ודמוקרטיים כערכים מנחים בחינוך ובפוליטיקה.

ערכים הומניסטיים ודמוקרטיים מבוססים על ההנחה כי כל החוקים והערכים נוצרו בידי בני האדם ולטובתם, גם כשהם נמסרים מפי האלוהים ומנוסחים כמצוותיו, שכן גם האלוהים הוא אחת מיצירות האדם.

מחוללי הרפורמה ביהדות בעת יצירת התורה שבעל־פה ביקשו להתאימה לנסיבות המשתנות. יוצרי התורה שבעל־פה, כפי שהיא מתועדת בתלמוד, ביקשו לעצב הלכות שתוכלנה לשרת את בני האדם בנסיבות משתנות והולכות.

חכמי התלמוד לא האמינו כי יש מי שזכאי לדבר בשם האלוהים. הם הבינו כי הדרך היחידה לפסוק במחלוקת ולהשאיר את החברה שלמה, היא למסור את ההכרעה בידי הרוב ולשמור על דעת המיעוט, כי ברבות הימים, (כטענת ר׳ יהודה), ייתכן שדעת המיעוט תהיה לדעת הרוב.

עיקרים אלה – התחשבות בצורכי האדם ובטובתו והכרעה על פי פסיקת רוב במקום ציות למי שמתיימר לדבר בשם האלוהים, ביטאו מגמות הומניסטיות ודמוקרטיות. מגמה זו באה לידי ביטוי בסיפור התלמודי על תנורו של עכנאי, בו אלוהים מודה כי ההכרעה נתונה בידי הרוב, גם אם דעתו של הרוב נוגדת את הציווי האלוהי.

בכל תולדות היהדות התחולל בה מאבק בין מגמות הומניסטיות ודמוקרטיות מעין אלה לבין מגמות אנטי הומניסטיות ושוביניסטיות, לעתים ניכר מאבק זה אפילו במשנתו של אותו

הוגה עצמו. מול ניסיונות לקדם את מעמד האישה במשפחה הפטריארכלית (כמו השינוי ההלכתי המהפכני של ר׳ גרשום שאסר על הפוליגמיה), נמשכו המאמצים של פוסקים זכרים לקפח את זכויותיהן של נשים ולשעבדן לגבר, גם כשנשים היו למפרנסות העיקריות במשפחות שבהן בחרו הגברים לחיות על חשבונן. מול מגמות להנהיג דמוקרטיה ובחירות במסגרות קהילתיות ובארגונים ציבוריים - נמשכו המאמצים של פרנסים ורבנים להנהיג דיקטטורה של המנהיגות הקהילתית או הרבנית ולגרום לכל הפעילים בקהילות או בתנועות הציבוריות האורתודוכסיות לציית ללא ערעור לרבנים לא נבחרים.

בסוף המאה העשרים גברו המגמות הדמוקרטיות על כל מתנגדיהן ברוב תחומי החיים של רוב בני העם היהודי. המדינה היהודית הוקמה על בסיס דמוקרטי חילוני וחוקיה כוללים חוקי יסוד המבוססים על ערכים הומניסטיים. ברוב הקהילות היהודיות בעולם שורר משטר בחירות של מנהיגות ולרבנים אין כוח כפייה. רוב מסגרות החינוך שבהן לומדים יהודים בימינו דוגלים בערכים דמוקרטיים והומניסטיים ורק מיעוט קטן (אך רב־כוח בפוליטיקה של מדינת ישראל) ממשיך לדבוק בעיקרים שוביניסטיים־זכריים, לאומניים־גזעניים, וטוטליטריים־תיאוקרטיים. ניצחון הדמוקרטיה ביהדות מתבטא בכך שבמדינה היהודית עדיפים החוקים ומוסדות המשפט של הדמוקרטיה הישראלית מחוקי ההלכה ומפסיקת בתי הדין הרבניים - בכל עניין שבו יש ניגוד בין אלה לאלה.

החינוך היהודי עודד מגמות דמוקרטיות

מאז גלות בבל, מסוף האלף הראשון לפני הספירה, פותחה שיטת הלימוד של עיון תוך דיון ביקורתי בטקסטים, במסלולי לימוד מתמיד שאין להם סוף. הלימוד לשמו מעשיר את חיי הרוח של הלומדים בשני מובנים:

[1] התוודעות הלומד למקורות תרבותו, ללשונותיה העתיקות ומורשתה ההיסטורית, באמצעות היצירות המייצגות אותה.

[2] טיפוח האישיות הריבונית, תוך פיתוח ועידוד החוש הביקורתי והנכונות להעמיד בסימן שאלה את כל המוסכמות.

שיטות הלימוד המקובלות ביהדות עודדו את השאלה, ההפרכה וההשוואה בין פרשנויות שונות. הקניית מספר שפות לועזיות מגיל ילדות, פיתחה בקרב חניכי אסכולה זו את המחשבה ואת הדיון הביקורתי, את כושר ההפרכה וההנמקה, ואת השימוש בהשוואה בין דעות ופרשנויות שונות ומנוגדות.

העיון והדיון כדרך לאמת, הם מהגורמים שקידמו את הדמוקרטיה כשיטה הדומיננטית ביהדות זמננו. העיקרון של אחרי רבים להטות תקף גם הוא לדעת רוב היהודים בישראל וגם לדעת אלה החיים בארצות אחרות.

בזכות המחלוקת והיכולת לחיות ברב־קיום בשלום המבוסס על עקרון האחדות ללא אחידות ופסיקת הרוב, המשיכה היהדות להתפתח. כיום נמשכת המחלוקת בכל זרמי היהדות החילונית והדתית, מתוך גישה ביקורתית למסורות ולהלכות שבמורשת תרבות העבר.

בקרב המיעוט האורתודוכסי ביהדות הדתית יש התנגדות עקרונית להעדפת ערכי הדמוקרטיה בתחומים שבהם יש ניגוד בין ההלכה לחוק המדינה.

מפלגות דתיות־חרדיות אינן מיוצגות על־ידי נבחריהן אלא על־ידי מי שמונו בידי הרבנים לייצגן בכנסת, בעיריות, או לשמש מנהיגים למפלגות הפוליטיות.

לדידם עדיפות מוחלטת להלכה על כל פסיקה של בית דין חילוני הנוהג לפי חוקים שנתקבלו בהליך דמוקרטי ואינו תואם את ההלכה לפי פירושם.

הדמוקרטיה היא הערובה הטובה ביותר ליישומם של ערכים הומניסטיים, בהיותה משטר המבוסס על שוויון של חובות, זכויות והזדמנויות, על זכות בחירה לכול, על הזכות לאכוף את חוקי המדינה הדמוקרטית ואת פסיקת הרשות השופטת שלה, על הגנת כל קבוצת אוכלוסייה מפני רדיפה, דיכוי או קיפוח ועל הפרדת הרשות המחוקקת מהרשות המבצעת ומהרשות השיפוטית.

אין סיכוי לפשרה בין המצדדים בעליונות חוקי הדמוקרטיה, המבוססים על ערכים הומניסטיים לבין המאמינים כי ההלכה נעלה מן החוקים שנחקקו בידי רוב דמוקרטי במוסדות של ממשל חילוני.

הדמוקרטיה מאפשרת לבעלי אמונות שונות לחיות זה בצד זה, כל עוד הם מצייתים לחוקיה ומשפטיה. ההידברות בין בעלי האמונות השונות היא אפשרית ונחוצה לא למען פשרה והסכמה הדדית, אלא למען הגבר הבנה הדדית, שתקל את החיים ביחד.

פרק ג: ייחודה של הזהות היהודית־ישראלית

מיהו יהודי?

יהודיות היא חברות בעם היהודי בשל מוצא משפחתי או הצטרפות בדרך כלשהי לעם היהודי, כפי שהיה נהוג בזמן התנ״ך.

יהודים הם חברים בעם היהודי בשל מוצאם המשפחתי, או משום שנאנסו להיות יהודים (כמו האדומים וצאצאיהם, לרבות המלך הורדוס), או משום שהצטרפו לעם היהודי מרצון, באחת הדרכים האפשריות להצטרפות אליו מאז ימי המקרא ועד ימינו. גיור דתי – על־פי מגוון הגרסאות של ימינו – הוא רק אחת הדרכים הרבות שבהן היו לא־יהודים ליהודים, בעיקר על־ידי נישואין, כמו רות המואבייה.

כל בני האדם חברים בחברה לאומית כלשהי ויש מי שחברים ביותר מחברה ותרבות לאומית אחת (כיהודי התפוצה), אך אין אדם שאינו חבר בישות לאומית כלשהי, מבחינת השפה, התרבות, המודעות למורשת היסטורית, החינוך והמנהגים.

״יהודיות״ היא זהותם הלאומית של יהודים בכל הארצות והגזעים והיא מאופיינת בימינו על־ידי הגורמים הבאים או חלקם:

א. מוצא משפחתי, או הצטרפות למשפחה או קהילה יהודית בדרך כלשהי.

ב. חברות בקהילה או בחברה יהודית, דתית או חילונית.

ג. חיים וחינוך בתרבות יהודית, חילונית או דתית.

ד. מודעות למורשת תרבותית והיסטורית משותפת לעם היהודי.

ה. יחס לתנ״ך כיסוד של כל היהדויות שביהדות.

ו. מודעות ללשון העברית כלשון לאומית עתיקה־חדשה.

ז. שימוש באחת השפות היהודיות ותרבותה (שפה שרק יהודים מדברים בה – כגון אידיש, לדינו, טאטית, מוחרבית).

ח. הכרה בארץ ישראל כמולדת העתיקה של העם היהודי.

ט. גיור לדת ישראל באופן הנהוג באחד מזרמי הדת היהודית.

ייחודו של העם היהודי

העם היהודי הוא ייחודי, ככל עם, בהגדרתו ובמאפייניו, כולל מודעות להיסטוריה אחת ולאמונות רבות ומנוגדות.

כל ישות לאומית היא ייחודית מבחינת הגדרתה, מאפייניה וזיקותיה לעמים ולתרבויות אחרות. הגדרתו ומאפייניו של העם השווייצי אינם דומים להגדרתו ומאפייניו של העם השוודי, ומאפייני הזולו, האינוי, או העם היהודי, אינם יכולים להיכלל בהגדרה אחת של עם.

אין הגדרה טריטוריאלית תקפה למושג "עם". יש עם החי בארצות אחדות ואין לו מדינה לאומית משלו, כמו העם הכורדי; יש ועמים רבים החיים יחדיו בארץ אחת, כך עמי ניגריה, סין, קנדה, בלגיה. יש עמים שאין להם ארץ בכלל – כמו העם הצוענִי או הבדואי.

מאז התנחלו בארץ הכנענים, היתה ליהודים ארץ אחת ובה שתי מדינות לאומיות יהודיות, לעתים עוינות זו לזו, לעתים משתפות פעולה. במשך כאלפיים שנה חי העם היהודי בארצות רבות, בלי מדינה משלו, ובימינו שוב מתרכז והולך העם היהודי בארץ אחת, שאותה ראה תמיד כארץ מולדתו, ואשר בה הוא חולק כיום עם עם אחר, כמו בעבר.

למדעני החברה, הלהוטים אחרי הגדרות כוללניות, קשה להתרגל לעובדה שכל עם שונה מכל האחרים, לא רק במאפייניו אלא גם בהגדרתו. בשנים שבהן חי העם היהודי מחוץ לארצו וללא לשון דיבור משותפת, ניסו רבים – יהודים ולא יהודים – להכחיש את היות היהודים "עם". עד שהבינו כי אפיונה של קבוצת אנשים כעם (או "ישות אתנית") היא ייחודית לכל עם, כמו ההיסטוריה שלו, המייחדת אותו מעמים אחרים.

כשם שהגדרת אישיותו של אדם אינה מתמצה בתכונות המשותפות לו ולאחרים, כך גם הגדרתו של עם. באומרנו על אדם שהוא חכם, נדיב, רע או טיפש, עדיין לא מיצינו את אישיותו. הביוגרפיה של האדם מהווה חלק בלתי נפרד מתיאור אישיותו. כך גם סיפור תולדותיו של עם.

עם מוגדר באחד או רבים מן הגורמים הייחודיים שהשפיעו על עיצוב תרבותו הלאומית:

- ההיסטוריה שלו.
- זיקתו ומודעותו למורשתו ההיסטורית והתרבותית.
- לשון (או לשונות) הדיבור והיצירה הרווחות בתרבותו.
- יחסיו עם עמים אחרים, בעבר ובהווה.
- דת אחת, או דתות שונות המתנגשות בתרבותו.
- הליכי החילון הפוקדים אותו ותנועות השחרור מכבלי הדת וממסדיה.
- יצירות המייצגות את תרבותו בעיני עצמו ובעיני אחרים.
- אורחות החיים, החגים והטקסים של מרבית חבריו.

בכל תקופה השפיעו הגורמים הנ"ל, כולם או חלקם, על עיצוב התודעה והזהות של בני העם היהודי; הגורם העמיד ביותר בייחודה של היהדות כתרבות העם היהודי, הוא באמונה שרווחה בה תמיד בקיום מורשת היסטורית משותפת אחת, בצד מגוון תפיסות בנוגע לדת, לשמירת המצוות, לאלוהים - קיומו, טבעו ובלעדיותו ללאומיות, למשיחיות, לציונות וליחס לעמים אחרים.

בתרבויות דתיות אחרות - כבתרבות הקתולית, השיעית, הפרוטסטנטית, הבודהיסטית - רווחה אמונה משותפת ביחס לדת ולאלוהים, בצד מגוון של זיקות לאומיות שונות זו מזו במורשת ההיסטורית הייחודית לכל לאום. כך הדת הקתולית, המשותפת לבעלי האמונה במורשת היסטורית לאומית איטלקית, אירית, פולנית, מקסיקנית או טימורית.

היהדות יוחדה במיזוג בין דת ולאומיות. מיזוג זה קיים את אחדותו של העם דווקא בגלל הפלורליזם בשאלת האמונות הדתיות והלאומיות, בצד האמונה המשותפת במורשת היסטורית אחת.

זיכרון היסטורי משותף

תולדות העם היהודי, המתוארים בסיפורי התנ"ך, היו למורשת היסטורית משותפת ופעילה בעבר ובהווה.

העם היהודי מוגדר בזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי האצור בתנ"ך, שמודעים לו יהודים ולא יהודים. אין הוכחה לאותנטיות של העובדות ההיסטוריות המתוארות בתנ"ך, אך הזיכרון ההיסטורי המשותף הופך אותן "אמִתות היסטוריות" במובן שייחס להן אחד־העם: אמתות הפועלות בהיסטוריה של היהודים, בחיי התרבות והרוח שלהם ובחיי המדינה והחברה, כאילו היו תיאורים של עובדות היסטוריות, גם אם אינן אלא יצירות ספרות. הזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי הזה משותף לזרמים הדתיים והחילוניים שביהדות.

יהודים זוכרים את ההיסטוריה שלהם בחגיגות השבת וכמעט מדי חודש בחודשו, בחגים לאומיים ודתיים. מפלגות פוליטיות מתנגשות בגלל גישתן השונה למסקנות שהן מסיקות מסיפורי התנ"ך ביחס לזכותם על הארץ ולגבולות המדינה.

הספרות התנ"כית היא פלורליסטית הן בגרסאות שהיא מביאה לתיאור אירועים והן בעמדות הננקטות בה. בגרסאות שונות מוצג אותו הסיפור של מעשה הבריאה, או תולדות דוד למשל וברוב המקרים משקפת ספרות התנ"ך את ריבוי הזרמים הדתיים בתרבות העם היהודי – כמו הזרמים הפוליתאיסטים־פגאניים והתנגשותם בעמדה המונותיאיסטית הבלעדית.

גם הספרות האחרת ביהדות מציעה גרסאות של זיכרון היסטורי – אך אין אחת מהן מקובלת על הכול. ההיסטוריה כפי שתוארה בפי סופרים כיוסף בן מתתיהו ופילון האלכסנדרוני, יאסון מקרנאיקה וספרי המקבים האחרים, היתה מוכרת בחוגי יהדות התפוצה ההלניסטית, הדוברת יוונית או לטינית, אך נעלמה מזיכרון רוב היהודים במשך דורות רבים, דווקא היא חזרה להיות מקובלת על היהדות החפשית מדת, אך עדיין אין היא מקובלת על היהדות החרדית וגרוריה.

המחקרים והממצאים הארכיאולוגיים משפיעים בימינו על עיצוב הזיכרון ההיסטורי, אך בחוגי החרדים ובמערכות החינוך שלהם אין להם זכר. רק הזיכרון ההיסטורי האצור בתנ"ך היה ונשאר נחלת הכלל בכל הזרמים ביהדות.

השפעת הזיכרון ההיסטורי התנ"כי על הזהות היהודית בולטת

בישראל יותר מאשר בארצות אחרות, בגלל חשיפתם של כל הילדים בישראל לתנ"ך במשך שנות לימודים רבות במערכת החינוך החילוני. מקורה של חשיפה זו נגרמת בזיקה של שפת הדיבור והתקשורת לתנ"ך והיא נשענת על הממצאים והאתרים הארכיאולוגיים המוכרים לישראלים ועל הדיון הפוליטי בבעיית שטחי ארץ ישראל.

הזיכרון ההיסטורי המשותף, המבוסס על התנ"ך, הוא גם היום אחד מגורמי השיתוף של הזהות היהודית בעולם. ככל שמתרופף שיתוף זה בקרב היהודים בתפוצה, שאינם חשופים לתנ"ך ולמורשת ההיסטורית המבוססת עליו, כן מידלדלת תודעתם הלאומית.

הציונות החילונית – שינוי פני היהדות

הגשמת הציונות החילונית במדינה היהודית משנה את פני היהדות המיוצגת בתרבות ישראלית חילונית.

הציונות והגשמתה בארץ ישראל במאה העשרים הן מפעלה הגדול ביותר של היהדות החפשית. רוב היהדות הדתית התנגדה לציונות, כיוון שהאמינה בחובתה לצפות למשיח ולהישאר בגולה עד בואו. לציונות התנגדו גם תנועות חילוניות, שהאמינו כי בעיות העם היהודי תיפתרנה בארצות מגוריו.

מאז שהחלה הציונות להתגשם ביישוב היהודי בארץ ישראל ובמדינת ישראל, הצטרפו למפעלה מיעוטים מקרב התנועות הדתיות – ציוניות ואנטי־ציוניות, משיחיות ואנטי־משיחיות. יהודים שנאלצו לעזוב את ארצותיהם ולא אבו או לא יכלו להגר לארצות אחרות, היגרו לארץ ישראל ולמדינת ישראל והצטרפו בדיעבד למפעל הציוני.

הציונות היא תנועת השחרור הלאומי של העם היהודי ממעמד של מיעוט נסבל או נרדף. הגשמתה שלובה בהתפתחות עצמאית של חברה ותרבות, התחדשות הלשון היהודית הלאומית, יצירת חברה חילונית ואוטונומית, והקמת מדינה יהודית דמוקרטית, בדומה למדינות לאומיות, חילוניות ודמוקרטיות אחרות.

העצמאות היהודית החילונית והדמוקרטית נוצרה בעיקר בידי בני היישוב הציוני החילוני בארץ ישראל עוד לפני קום המדינה, ובעזרת התנועה הציונית ותומכיה ביהדות העולם. העצמאות המדינית והקמת מדינת ישראל היתה המשך ופועל יוצא של היווצרות חברה ותרבות יהודית חדשה, שאופיינה בתחיית העברית כשפת דיבור ויצירה, ביצירת תבניות חדשות לחיי התרבות והחברה היהודית ובאוטונומיה תרבותית וחינוכית הנשלטת על־ידי משטר דמוקרטי שהתפתח ביישוב היהודי בארץ ישראל.

בסוף המאה ה־20 חי במדינה היהודית רוב הנוער היהודי בעולם שגילו למטה מ־18 שנים ובעוד עשרות שנים יחיה רוב העם היהודי בישראל.

התנועה הציונית הונעה מכוח האמונה החילונית כי לא *משיח*, שליח אלוהים, אלא העם היהודי בעצמו יגאל את עצמו מעם של מיעוטים פזורים לעם שיש לו מדינה משלו.

מדינת ישראל היא הביטוי להגשמת אמונה זו. משהוקמה המדינה, היא גברה על תוקפיה ומנעה, לראשונה בהיסטוריה, ניסיון צבאי של מדינות עוינות להשמיד או לגרש יהודים ממקום מושבם.

בעקבות ניצחונותיה הצבאיים והצלחותיה הכלכליות והתרבותיות, גברה בהדרגה ההכרה במדינת ישראל כמרכז היהדות וכנציגת העם היהודי, הן בקרב העם היהודי עצמו והן בקרב רוב אומות העולם, לרבות חוגי משכילים פציפיסטיים שסירבו להכיר בישראל כל עוד לא הוכיחה את חוסנה הצבאי במלחמת ששת הימים. הניצחון במלחמת ששת הימים, שהציל את ישראל ותושביה היהודים מניסיון השמדה וגירוש בידי שלוש מדינות שכנות ובתמיכת מעצמה צבאית עולמית – הוא שאפשר לפתוח בתהליך השלום עם אויבים שנאלצו להשלים עם קיומה.

הציונות ממשיכה להתגשם במדינה יהודית, שכל יהודי זכאי לחיות בה אם ירצה או אם ייאלץ לעשות זאת. היא מגדירה מחדש את זכויות היהודים בעולם, שלרוב ארצותיו נאסרה כניסתם במאה העשרים, גם כשנמלטו על נפשם מציפורני האנטישמיות הנאצית.

שינוי פני היהדות בתהליך היווצרותה של התרבות הישראלית

הקהילות היהודיות החילוניות הראשונות בתולדות העם – בקיבוצים, במושבים, בחבורות ובבתי־עם במושבות, בתנועות נוער וב״גרעינים״ של יישובים חדשים – הופיעו בארץ ישראל בראשית המאה ה־20. קהילות חילוניות חדשות אלה פיתחו תבניות תרבות וחג חפשיות ממצוות הדת. תבניות אלה עוצבו תוך שאיבה ממקורות היהדות ומסורות דתיות, אך צורותיהן ותוכניהן ביטאו השקפות חילוניות.

ריטואלים וטקסים חגיגיים חדשים תפסו את מקום הפולחנים והתפילות – בקבלות שבת, בחגי ישראל ובמועדי מחזור החיים. שירים, סיפורים, נאומים, ופתגמים, שנוצרו בהווה או עברו מדור לדור, השתלבו בטקסים כמו הבאת הביכורים בחג השבועות, טקסי נטיעות של ט״ו בשבט, סדרי פסח על בסיס הגדות חדשות, תהלוכות וקרנבלים של ״עדלידע״ בפורים ברחובות הערים היהודיות, בטקסי נישואים ובר מצווה ובת מצווה חילוניים, טקסי קבורה, ימי זיכרון למנהיגים ומשוררים לנספים בשואה ולחללי מלחמות המגן.

מאות אלפים של עמודי טקסטים ותיאורים של טקסי־חג בארכיוני החג החילוניים (בית השיטה, רמת יוחנן ועוד) מעידים על יצירה אינטנסיבית של תבניות חג חדשות שהחלה בראשית המאה העשרים בארץ ישראל. אלפי שירים חדשים היו תוך שנים מעטות למעין ״שירי עם״, מאות ״ריקודים עממיים״ נוצרו על־ידי כוריאוגרפים ומורים שהועסקו על־ידי מוסדות החינוך המרכזיים של הסתדרות העובדים הציונית והחילונית ובפסטיבלים ארציים של ריקוד ושירה עברית, כל אלה העניקו ליצירות החדשות מוניטין. להקות ריקוד נודדות החלו לייצג את ״הריקוד העממי הישראלי״ בפסטיבלים בינלאומיים, לצד להקות של עמים אחרים הרוקדים ריקודים מסורתיים בני מאות שנים.

פעילות תרבותית מקפת זו הניבה יצירה ספרותית, הגותית, מחקרית ואומנותית. זו השפיעה על קהילות יהודיות חפשיות

בעולם, כולל קהילות דתיות של התנועה הרפורמית, הרה־קונסטרוקציוניסטית והקונסרבטיבית, שהחלו לכלול יצירות חילוניות ישראליות בטקסיהן ובתכניות החינוך שלהן. השפעה זו ניכרת עוד יותר בטקסים ובתכני הפעילות של חבורות יהודים חילונים ובתי כנסת חילוניים, ההולכים ורבים בסוף המאה העשרים בארצות הברית.

בחלק האחרון של המאה העשרים החלו יצירות ספרות, תיאטרון, קולנוע ומוסיקה ישראלית, לייצג את פניה החדשים של תרבות העם היהודי ההולכת ונוצרת בישראל. בעולם התרבות המערבי החלו להכיר ביוצרים וביצירות ישראליות שתורגמו מעברית כמייצגים את היהדות המתחדשת בישראל.

ישראליות ויהודיות

התרבות הישראלית היא פסיפס של זהויות, חילונית, דתית־עדתית, יהודית ופלשתינית.

זהות לאומית של יהודים נקבעת כאמור לפי מוצאם או באמצעות הצטרפותם לעם היהודי בדרך כלשהי. זהותם התרבותית מעוצבת בתרבות הארץ שבה הם חיים.

הזהות היהודית הישראלית היא ייחודית מכל הזהויות היהודיות האחרות, מכיוון שרק בישראל חיים ומתחנכים ילדים יהודים בעיקר בתרבותם הלאומית, בשפתה ומתוך זיקה למורשתה ההיסטורית. רוב היהודים בתפוצה חיים ומתחנכים בעיקר בתרבות העם אשר בקרבו הם פזורים, וזהותם התרבותית מושפעת מהיותם יהודים החיים בתרבות לא־יהודית. הזהות התרבותית של יהודים אמריקנים או צרפתים, מעוצבת בעיקר על יסוד תרבות ארץ המוצא ורק במידה מועטה על־ידי התרבות היהודית.

בישראל קיימות שתי תרבויות לאומיות ושתי זהויות לאומיות: ישראלית־יהודית וישראלית־פלשתינית. רוב הפלשתינים הישראלים חיים בעיקר בשפה ובתרבות הערבית והמוסלמית, אף כי הם מודעים לתרבות היהודית־ישראלית.

הזהות התרבותית היהודית־ישראלית־חילונית נמצאת בתהליכי עיצוב והתפתחות, תוך מפגש בין התרבות העברית החדשה, והתרבויות של עדות העם היהודי שהתגבשו בארבע יבשות ובעשרות ארצות.

בקרב היהודים בישראל מתקיימות שתי תרבויות המתרחקות זו מזו: תרבותם של חילונים ותרבותם של דתיים, חרדים ומתחרדים. תהליכי ההתחרדות בתוך הציבור הדתי בישראל מגדילים את הפער בין הזהות היהודית הישראלית החילונית של רוב הישראלים, לבין הזהות היהודית של חרדים או מתחרדים.

שתי זהויות אלה שונות זו מזו בלבוש, בידע השפות, בחשיפה לתקשורת וליצירות ספרות ואמנות, ביחסן לצבא, לדמוקרטיה, לבתי המשפט, לכנסת, לערכי השוויון והחירות, להיסטוריה, למורשת התרבות היהודית, וכן בזיקה למקורות, למצוות ההלכה, לעיקרי ההומניזם, לזכויות האדם, ולעמים האחרים, לתנועות הרוב הדתי בעם היהודי בתפוצה, לתרבות היהודית בת ימינו ולתרבויות העולם.

תהליך המיזוג החלקי בין העדות האתניות בקרב היהדות החילונית בישראל, מואץ בדור שני ושלישי לצאצאי עולים חדשים בעיקר על־ידי נישואים בינעדתיים. תהליך זה משפיע על התפתחות הזהות התרבותית היהודית החילונית החדשה בצורות בלתי צפויות כגון במוסיקה, בתיאטרון, בקולנוע ובספרות, המתייחסות למורשת התרבותית של העדות השונות כמורשת יהודית אחת.

תהליך מיזוג בינעדתי זה נחסם ביהדות החרדית, המטפחת את הייחוד העדתי בנישואים, במערכות חינוך נפרדות, בקהילות ובבתי כנסת נפרדים. התוצאה: פיצול הזהות היהודית החרדית בישראל לזהויות תרבותיות עדתיות מזרח־אירופיות וצפון אפריקניות וחיזוק ההבדלים ביניהן.

פרק ד: אלוהים כגיבור ספרותי והתנ"ך כיסוד היהדות

אלוהים כגיבור ספרותי

אלוהים הוא גיבור ספרותי שנוצר בידי בני האדם - בספרות ובאמנות ובאמונה שהעניקה לו דמות־אב.

יצירת האלוהים, ברוב התרבויות, הושפעה מיצירות האלוהים בתרבויות אחרות. גם דמותו של אלוהי ישראל הושפעה מתדמיות ומושגי האלוהים שנוצרו בתרבויות קדומות יותר במסופוטמיה ובכנען. מושג האלוהים, כפי שהתפתח במונותיאיזם היהודי השפיע על תפיסת האלוהים בדתות ובתרבויות של העמים הנוצריים והמוסלמיים.

האמונה בממשותו של האלוהים וקיומו גם מחוץ ליצירה הספרותית המתארת אותו, דומה לאמונה בממשותם של גיבורים ספרותיים. החוויה הספרותית הייחודית הנגרמת לנו מחשיפה ליצירות ספרות ואמנות מעודדת אמונה בקיומם הממשי של הגיבורים הספרותיים אף כי מדובר ב"קיום" וב"מציאות" שונים. מילדותנו אנו מפתחים זיקה לגיבורים של יצירות בדיוניות ומייחסים להם ממשות כאילו אינם יצורי דמיון, אלא יצורים חיים.

יצירה זו של אלוהיות, מעניקה להן דמויות רבות ושונות. אין דמיון בין האלוהים המופשט, שאותו ראה משה כתמצית כל היש ("אהיה אשר אהיה"), לבין אלוהים בדמות אדם, המהלך (כנראה עירום) לרוח היום בגנו שבעדן, מתארח (כנראה לבוש) אצל אברהם לארוחת בשר בחלב, ונאבק ביעקב פנים אל פנים.

כל הדמויות הנ"ל אינן דומות לאלוהים של אהרון, הכהן הגדול הראשון, שעוצב כעגל מזהב.

דימויים שונים אלה של אלוהים משפיעים על היצירה היהודית

אחרי חתימת התנ"ך. בעידן ההלניסטי־ביזאנטי, מתואר אלוהים בספרות המיסטית היהודית כמלך היושב על כיסאו, מוקף שרים ומלאכים ולו משנה למלך – מטטרון. מכאן התפתחה ביהדות, במקביל לתפישה המופשטת של האלוהים, גם מיתולוגיה שתיארה את יחסיו (כולל יחסי המין שלו) עם בת זוגו – השכינה, ועם מחליפתה – לילית. בספר "שיעור קומה" מודדים את אבריו של אלוהים – כולל נחיריו ואצבעותיו הגדולים בהרבה מממדי היקום. במיתולוגיה היהודית החדשה (מאז ימי הביניים) יוצרים המספרים אינספור יצורים אלוהיים ואלוהיים־למחצה (מלאכים ושדים) כולל בעלי גוף אנושי וחסרי גוף אנושי, מועילים ומזיקים, עבדי השטן ועבדי האלוהים.

במקביל התפתחה במסורת היהודית תפיסת האלוהים כמושג מופשט, זו שראשיתה בסיפור על משה הניצב מול אלוה שאין לו דמות או צורה ואין להגדירו בפסל או מסכה. ב"מורה נבוכים" של הרמב"ם נמשך עיצוב האלוהים כמושג שאין להשיגו על־ידי שלילת כל תכונה ומאפיין שהאדם יכול לייחס לו. בהגותו של שפינוזה מאבד האלוהים את עצמאותו והוא מתמזג בטבע לאחדות שאין להבחין בה ישויות נפרדות.

מגיבור ספרותי לדמות היסטורית

הגיבור הספרותי אלוהים מילא תפקיד ממשי בהיסטוריה של העם היהודי ובחיי המאמינים בקיומו כישות בעלת רצון, זיכרון וכוח להעניש את החוטאים ולתגמל את יראיו.

מבחינה זו הופך אלוהים מדמות ספרותית ל"דמות היסטורית", במובן שנתן הסופר אחד־העם למושג זה. גם אם אלוהים הוא יצירה של ספרות בדיונית, כמו משה וכל הגיבורים הספרותיים המשכנעים בתנ"ך, הוא גורם משפיע בהיסטוריה של בני אדם מאמינים; בשמו ולמענו לוחמים בני אדם זה בזה, או מוכנים להקריב את ילדיהם האהובים על מזבח אמונתם.

המדברים בשמו של האל מאמינים כי הם נוהגים "לפי רצונו"

ובתקווה לרצותו, כאילו הוא בראם ולא הם בראו אותו, כאילו הם תלויים ברצונו ולא קיומו מותנה בְּאמונתם.

עשיית "רצונו של האלוהים" מנחה רבים לפעול על פי "מצוותיו" - ופעולתם נעשית לאחד הגורמים המשפיעים במציאות החברתית והפוליטית גם בימינו.

הקוראים בתנ"ך כיצירת ספרות מתייחסים לאלוהים ולגיבורים ספרותיים אחרים שבו כאל חלק ממציאות פיוטית, כשם שגיבורי הומרוס ושייקספיר הם "מציאותיים" בעינינו מכוח החוויה הספרותית שעוררו והעולם הרוחני שהם מאכלסים.

הגיבורים הספרותיים של התנ"ך הם מעין סביבה רוחנית שבה אנו חיים וחלק בלתי נפרד מהמורשת הדתית וההיסטורית של העם היהודי.

חוץ מהיהודים האתאיסטים, המאמינים באלוהים רק כגיבור ספרותי, ישנם יהודים לא־דתיים שאינם שומרים את מצוות ההלכה ואף־על־פי־כן הם מאמינים בקיומו של האלוהים. יש גם יהודים חילונים, שאינם מאמינים במציאות האל והם שומרי מצוות כיוון שהן חלק מהמסורת. אלה גם אלה נהנים מיצירות אמנות שבהן ממלא אלוהים את התפקיד שהועידה לו היצירה.

על כן ממשיכים החפשיים - אתאיסטים, אגנוסטים או מאמינים בישות אלוהית בלתי מוגדרת - ליהנות מספרות ואמנות דתית, בתנ"ך ובספרות אחרת, שבהן ממלא אלוהים תפקיד ככל הגיבורים הספרותיים האחרים.

התנ"ך כיסוד כל תרבות יהודית

התנ"ך הוא היסוד המשותף היחיד לתרבותם של כל הזרמים ביהדות - החילוניים והדתיים לתנועותיהם השונות.

התנ"ך הוא אנתולוגיה ספרותית והיסטורית שבה נכלל מבחר יצירות העם היהודי במשך כאלף וחמש מאות השנים הראשונות לקיומו. בתנ"ך נוצר ורוכז הזיכרון הקולקטיבי של העם והוא מקובל על רוב העם כיסוד התרבות היהודית וכעדות על אירועים

היסטוריים קדומים של העם, החל מראשית גיבושו ועד השיבה החלקית מגלות בבל בחסות המלך כורש.

אף שאין כל הוכחה כי העובדות המסופרות ביצירות התנ״ך אכן אירעו כמתואר בו, וחרף השוני והניגודים בין העדויות והגרסאות השונות שנכללו בו, נקבעה בתודעה הקולקטיבית של העם היהודי מורשת היסטורית אחת. ראשית ימי העם היהודי נראית לרובו כתולדות הנדודים של משפחות עבריות מעטות שנתקבצו לשבטים, ״בני ישראל״, השתחררו מעבדותם במצרים, היו לעם נודד במדבר, התנחלו בארץ כנען, התקבצו בשתי ממלכות יהודיות שנהרסו כעבור מאות שנים. העילית החברתית שהנהיגה אותן הוגלתה למסופוטומיה, התבססה בה, וחלק זעיר ממנה חזר ליהודה. כל השלבים הללו בתולדות העם מיוצגים ביצירות ספרותיות בתנ״ך, כולל תיאורים מפורטים של יצירתו האומנותית ותיאורים של הדתות שרווחו בעם, שלושה מקדשי יהווה שהוקמו בשתי הממלכות – לפני ואחרי שיבת ציון – בשומרון ובירושלים. בספרות תנ״כית זו נכללות יצירות חילוניות (אולי מראשית העידן ההלניסטי) כשיר השירים ומגילת אסתר, ויצירות מעוררות ספקות באשר לצדקתה של ההשגחה האלוהית וצדקתה (איוב, קהלת), יצירות מיסטיות (דניאל), המעידות על ההגות היהודית בתקופה שבה התפתחה התורה שבעל־פה.

התנ״ך מקובל כמקור היהדות וכמוקד ההתייחסות של כל היצירות האחרות בתרבות העם היהודי, ביהדות החילונית, ביהדות הדתית־רפורמית, ביהדות הדתית־קונסרבטיבית וביהדות הדתית־אורתודוכסית. גם המיעוט החרדי, המגביל לימודי יהדות לספרות התלמוד והמדרש, מכיר בתנ״ך כיסוד כל הביטויים הספרותיים האלה. בכל הזרמים האחרים התנ״ך הוא הבסיס לחינוך יהודי ולהעמקת הזיקה למורשת התרבותית וההיסטורית של העם. תחיית העברית, כשפה של דיבור ויצירה, העניקה לתנ״ך תפקידים חדשים בתרבות הישראלית.

אמת היסטורית ביצירה בדיונית

המציאות ההיסטורית המיוצגת ביצירות הספרות הבדיונית בתנ"ך מחזקת את השפעתן של דמויות מן העבר על ההווה.

היחס אל האירועים המתוארים בו כאילו היו "אמת היסטורית", דבר שעשאם לכוח הפועל בהיסטוריה של העם היהודי בכל הזמנים, העניק להם תפקיד בהגשמת הציונות. המחלוקת על גבולות המדינה והמאבק על מערת המכפלה בחברון, שאברהם רכש אותה, כידוע, למען צאצאיו - בהם יצחק, אבי הישראלים, וישמעאל, אבי הערבים - יש להם השפעה על המפה הפוליטית בישראל.

תיאורי עובדות אלה שבתנ"ך היו ל"אמת היסטורית" כטענת אחד־העם. הסיפורים שהמסורת מקדשת משפיעים על מהלכי ההיסטוריה, גם אם ראשיתם בסיפור בדיוני. (אחד־העם מבחין אותן מ"אמת כרונולוגית" שהיא לדבריו האמת של דיווח על אירועים שניתן להוכיחם בעדויות צולבות).

התנ"ך, האסופה של יצירות ספרות בלשון הלאומית היחידה המשותפת לעם היהודי כולו, המקובלת כספרות קלאסית בכל העדות והזרמים בעם היהודי, מקור הדת היהודית לזרמיה, הוא שמלכד את כל הזרמים והתנועות ביהדות סביב מורשת היסטורית משותפת.

תולדות הספרות בכל העמים מעידה על כוחה של היצירה הבדיונית לייצג מציאות חברתית, כלכלית, טכנולוגית ופוליטית. בכל המקרים שבהן ניתן לבחון את כוח הייצוג של הספרות הבדיונית, נראה כי סופרים אינם ממציאים את המציאות, אלא הם מוצאים אותה. עלילות ודמויות שהם מעצבים בדמיונם, עשויות מחומרי המציאות שבה הם חיים. החיים בחברה הרוסית בתקופת כיבושי נפוליון ומפלתו ברוסיה, מיוצגים בספר "מלחמה ושלום" של טולסטוי, כמו החיים באירלנד בראשית המאה ב"יוליסס" של ג'ויס, או החיים בספרד ב"דון קישוט" של סרוונטס.

עלילותיהן ודמויותיהן של יצירות כאלה אינן ניתנות לאימות, ואין הן מעידות על קיומם של אנדרי ונטשה ובלום ודון קישוט. אך יצירות אלה מייצגות מציאות אנושית שעליה מעידות עדויות

ותעודות אחרות. מיעוט האנאכרוניזמים הכלכליים והטכנולוגיים המצויים ביצירות התנ״ך ושפע הממצאים הארכיאולוגיים והתעודות שנתגלו במרוצת השנים באזור, מחזקים את אמונתנו בכוח הייצוג של היצירות הבדיוניות התנ״כיות, ומרחיבים את ידיעותינו על המציאות ההיסטורית המתוארת בו.

המחקר הארכיאולוגי וההיסטורי של ימינו מחזק את אמונתנו כי חוץ מאנאכרוניזמים מעטים, מתארים סיפורי האבות תקופה שבה נדדו ״קלאנים״ של ״חבירו״, רועים־סוחרים, באזור חצי הסהר הפורה מאור שבדרום עיראק, ועד חרן שבצפונה, דרך סוריה ולבנון, ארץ כנען ועד מצרים. ביניהם ייתכן שהיו גם משפחות עבריות אשר על אחת מהן מספר התנ״ך.

בצורה דומה ניתן לראות את סיפורי ״יציאת מצרים״ והתנחלות השבטים הישראליים בכנען כמייצגים את תקופת רעמסס השני ומפעלי הבנייה הענקיים שלו. תעודות מצריות מוכיחות כי ניתן לשבטי מדבר להיכנס למצרים, להתיישב בגושן, לשלם מסי עבודה במפעלים הממלכתיים, ובמקרים רבים חזרו ויצאו שבטים שמיים כאלה לנדודים במדבר, ועמם אישים מהאצולה שברחו והצטרפו לשבטים הגרים בסיני, כשבט הקיני למשל.

התעודה היחידה שבה הוזכר השם ״ישראל״ בתקופה זו (המאה ה־13 לפני הספירה) מעידה אמנם שפרעה מרנפתח (מצאצאי רעמסס) סבר שבני ישראל הושמדו ולא יהיה להם עוד זרע, אך די בתעודה זו להעיד כי השם והעם היו מוכרים לא רק למספרי הסיפורים שנכללו בתנ״ך.

תעודות מאוחרות יותר (כתעודות מסופוטמיות על מלחמות צבא מסופוטמיה ביהודה) וממצאים ארכיאולוגיים רבים אחרים מחזקים את אמונתנו באמתות חלקים מכתביהם של היסטוריונים עתיקים – מכותבי ההיסטוריה בתנ״ך ועד יוספוס פלביוס. המציאות החברתית, התרבות הלאומית, הכלכלה והדתות, שבהם חי העם היהודי בימי התנ״ך מיוצגים ביצירותיו. חלק מהאירועים, היצירות והדמויות שפעלו אז, מיוצגים בדמויות שעוצבו בידי סופרי התנ״ך ועורכיו והם ממשיכים לחיות ברוחנו, כשם שחיו ברוחם של יהודים בכל הדורות.

פרק ה: הפלורליזם כעיקרון מאפיין ומנחה ביהדות ובהגותה

הפלורליזם הוא בנפשה של היהדות

הפלורליזם – ריבוי זרמים, אמונות, מנהגים ומסורות – מאפיין את תרבות העם היהודי בכל תולדותיו, לרבות בתנ״ך.

ראשית המאבק על התפיסה הפלורליסטית בסיני, במלחמה שבה נפלו 3000 איש בגלל המחלוקת על צורת האלוהים. שני זרמים דתיים, מנוגדים זה לזה בתפיסת האלוהים נאבקו שם על ראיית אלוהי ישראל: כבעל דמות, במקרה זה עגל, לעומת התפיסה המנוגדת הרואה באלוהים ישות מופשטת, המכונה ״אהיה אשר אהיה״ וכן על אופי הפולחן: הקרבת קרבנות במשכן שבו פסלי הכרובים, לעומת אוהל מועד שבּוֹ מתייחד האדם עם אלוהיו בייחוד בלתי אמצעי.

מאות שנים מעטות לאחר מכן התחדשה ההתנגשות בין שני הזרמים ביהדות. בממלכת הרוב של העם היהודי, בשני המקדשים העתיקים של ישראל, עבדו את יהווה כפסל עגל ואילו בבית המקדש החדש בירושלים עבדוהו כמופשט המיוצג בארון הברית, בצל פסלי הכרובים שבקודש הקודשים.

מאז ההתנחלות של עם ישראל בארץ כנען נפוצה בעם גם עבודת אלי כנען. הפלורליזם בתרבות העם היהודי התבטא מעתה בריבוי דתות ופולחנים לאלים רבים, נוסף על המונותיאיזם. מאז ההתנחלות ועד גלות בבל, שרד ריבוי דתי זה בתרבות העם היהודי בשתי ממלכותיו – במקדשים לאלים הרבים שבנה שלמה בירושלים, במזבחות לבעל ולעשתורת ״על כל גבעה ... ותחת כל עץ רענן״. אפילו במקדש יהווה בירושלים עמד פסל האשרה, אם האלים הכנעניים, במשך כשני שלישים מתולדותיו. הנביאים ועורכי התנ״ך, אף שהוקיעו ריבוי דתי זה, הכירו בקיומו כאחד המאפיינים של תרבות העם היהודי מימי ההתנחלות בכנען ועד גלות בבל.

בתקופה ההלניסטית לבש הפלורליזם צורות חדשות וממדים גדולים יותר. היהדות התפצלה ליהדות הרבנית וליהדות ההלנית, שמתנגדיה קראו למאות אלפי מאמיניה "מתייוונים", כשם שהחרדים קוראים לרוב היהודים בימינו. הופיעו זרמים דתיים מנוגדים באמונותיהם ובפולחניהם – "צדוקים", שמרנים שהיוו את הממסד הדתי, מול "פרושים", תומכי הרפורמה ומפתחי התורה שבעל־פה. לצדם הופיעו כתות דתיות אחרות: אסיים, מטבילים, חסידים, יהודים, נוצרים וקנאים.

הניגודים התרבותיים והדתיים ביהדות שוב שימשו עילה למלחמות אזרחים. מלחמת אזרחים ליוותה את מלחמת השחרור של המכבים מכפייה דתית סורית־הלניסטית. כשהתבססה העצמאות של המדינה היהודית, שוב פרצה מלחמת אזרחים. הפרושים מרדו במלך החשמונאי אלכסנדר ינאי, שמלכותו דמתה לממלכות ההלניסטיות האחרות באזור.

השסע בין היהדות ההלנית הגדולה בארץ ישראל ובתפוצה לבין היהדות הרבנית, מאפיין יותר מכול את הפלורליזם בתרבות וביצירה הספרותית והאומנותית היהודית בתקופה זו. השוני בין היהדויות התבטא באורחות החיים והחינוך, הישיבה לעומת הגימנסיון, ובאמונות ובדעות שהובעו ביצירותיה: ספרות התלמוד, המדרש וספרות המיסטיקה היהודית, לעומת היצירה היהודית ביוונית – בכתבי הפילוסופים וההיסטוריונים, המשוררים והמחזאים, יוצרי הפסיפסים והתמשיחים ומתרגמי התנ"ך על דרך הפשט.

יהדות עשירה ורבת ניגודים זו מיוצגת במגוון יצירות מסוף האלף הראשון לפני הספירה ומראשית האלף הראשון לספירה: התנ"ך נחתם והותיר מחוץ לקנון את ה"ספרים החיצוניים". ספרי המקבים מתעדים בגרסאות שונות את מלחמת העצמאות והמדינה היהודית השלישית, אך ספרות התלמוד מתעלמת מהם. הברית החדשה נותנת ביטוי לתנועה היהודית של חסידי רבם ישוע מנצרת, שחלקם חשבוהו למשיח. מגילות ים המלח נותנות ביטוי לכתות שנפרדו מהזרם הראשי של היהדות, וכן תרגום השבעים וכתבי פילון ופלביוס. קטעי כתבים של יחזקאל המחזאי וסופרים

ומשוררים יהודים שיצרו ביוונית במצרים, נותנים ביטוי לחיי התרבות היהודית באחת התפוצות הגדולות (כמיליון יהודים) בעולם העתיק.

בימי הביניים התפצל העם לעדות שהתפתחו בהשפעת תרבויות מוסלמיות ונוצריות ביבשות אפריקה, אסיה ואירופה. העמיקו הניגודים בין המגמות הרציונליסטיות (בכתבים המבטאים את סעדיה גאון והרמב״ם ומושפעים מהם) לבין המגמות המיסטיות (החל ביצחק סגי נהור, הרמב״ן, הזוהר ועד האר״י). ההתנגשויות ושרפת הספרים של הרמב״ם במאה ה־13 הן חלק מן הביטויים הרבים לניגודים אלה, שהחריפו עם עליית התנועות המשיחיות והוחל להבחין בין לאומיות לדת ההלכה (בייחוד בשבתאות וספיחיה הפראנקיסטיים).

בימי הביניים גדלים בהתמדה הפערים בין אורחות החיים, נוסחי התפילה, המנהגים ומבנה המשפחה בעדות השונות (״אשכנזים״ במזרח אירופה לעומת ״ספרדים״ במערבה ובארצות הים התיכון, ואחרים באסיה התיכונה ובתימן, באביסיניה ובקהילות נידחות בסין).

בתקופת הרנסאנס וההשכלה גדלים והולכים הפערים האידיאולוגיים והדתיים ביהדות ועדות להם בהתפשטות תנועת החסידות המזרח־אירופית ומתנגדיה האגרסיביים (כמו הגאון מווילנה), גידול תנועות המשכילים באיטליה ובמערב אירופה (החל בשפינוזה, מנדלסון ועד הרמן כהן ובובר), התפשטות תנועות ההשכלה ותהליכי החילון במזרח אירופה ועם פריחת היצירה היהודית החילונית ביידיש ובעברית, בגרמנית ובשפות אירופיות אחרות. חוגים של משכילים יהודים בעלי תרבות מערבית, היוצרים בשפות אירופיות בולטים ברוב ארצות האיסלאם, בייחוד בהשפעת מערכת בתי הספר של ״אליאנס יזראליט״ שמרכזה בפאריס.

במאה ה־19 וה־20 גדלים והולכים הפערים בין העדות ובין הזרמים הדתיים והחילוניים, בגבור תהליכי החילון בתנועות ההגירה ההמונית לערים הגדולות, לאירופה המערבית, ליבשת אמריקה ולארץ ישראל. ניגודים אלה מתבטאים באורחות החיים

ובצורת הציון של החגים, ביחס לשמירת המצוות, ביחס לדמוקרטיה ולהלכה, לתרבויות העמים, לתנועות המשיחיות, לשפות היהודיות וליצירה היהודית החילונית.

רוב היהודים בעולם ובארץ ישראל עוברים במאה ה־20 מהיהדות האורתודוכסית ליהדויות החפשיות מדת ההלכה. היהדות האורתודוכסית מצטמצמת ומנסה להבטיח את קיומה על־ידי הקצנה והקשחה של עמדותיה, באמצה את העיקרון של החתם סופר מהמאה ה־19 "חדש אבוד מן התורה". עמדותיה האנטי פלורליסטיות של היהדות האורתודוכסית־חרדית דומות לאלה של תנועות שמרניות אחרות בהיסטוריה של היהדות כמו הצדוקים, השומרונים והקראים – שהצטמצמו עד שחדלו להיות גורם בהתפתחותה.

חוסר אחידות כתנאי לאחדות

חוסר האחידות ביהדות הוא תנאי לאחדות העם היהודי, כפי שהיא מתבטאת במדינת ישראל שבה מתקבצות כל היהדויות.

המפגש של כל הזרמים, העדות והתנועות הדתיות בישראל, מעצים את החיכוך בין הזרמים בעם היהודי בשל התלות ההדדית בין הזרמים השונים (מבחינה פוליטית, ביטחונית וכלכלית). על רקע זה דווקא מעמיקה ההכרה בפלורליזם ובחוסר האחידות כתנאי לאחדות.

הפלורליזם והמחלוקות בין הזרמים וההוגים ביהדות, בכל התקופות, היו לכוח מניע בהתפתחות תרבותה ושפע יצירותיה. תהליך זה נמשך גם בימינו. עשרות אלפי היצירות היהודיות החדשות אשר נוצרו במאה העשרים, תורמות לחידוש תכניה וצורותיה של היהדות כתרבות, הפונה לכל המגזרים והעדות בתפוצות ובישראל.

אחדותו של העם היהודי לא התבטאה מעולם באחידות תרבותו. "אחדות" העם היהודי מתבטאת בהמשכיות היותו עם אחד בעיני עצמו ובעיני סביבתו. "יהדות נורמטיבית" היא השם שבו מכנים בני

יהדות אחת את עצמם, בנסותם להציג את כל היהדויות האחרות כסוטות מהנורמה. הקמתה והתפתחותה של מדינת ישראל, תנועת ההגירה היהודית אליה מכל הארצות, העדות והזרמים, היא אחד הביטויים המובהקים ביותר לאחדות העם היהודי.

המעבר מזרם לזרם ומחוג לחוג והזכות להישאר במסגרת תרבותו של העם היהודי, מאפשרים ליהודים לשמור על יהדותם ולהזדהות תרבותית עם עמם ולאומיותם, גם אם השתנו אמונותיהם הדתיות, אורחות חייהם, או השתנה יחסם למצוות ההלכה, לחגים הלאומיים והאישיים, לציונות או למשיחיות.

הפלורליזם המאפיין את היהדות בימינו כבעבר, מאפשר ליהודים להישאר יהודים גם כשהם עוברים מקהילות חרדיות ליהדות החילונית או ליהדויות אחרות שחדלו לשמור את רוב, או כל המצוות, ורואות עצמן "מסורתיות" או דתיות. במאה וחמישים השנים האחרונות עברו רוב היהודים מיהדות ליהדות ויצרו מפה חדשה של תרבות העם היהודי.

יהודים בוחרים לחיות באחת היהדויות שבה חיים יהודים אתאיסטים, אגנוסטים, פנתאיסטים, מיסטיקנים, מסורתיים, השומרים מקצת מן המצוות, מאמינים באלוה מופשט, שאינם שומרי מצוות, דתיים שומרי מצוות ההלכה לפי הנוסח המקובל בקהילות רפורמיות או קונסרבטיביות, או בזרמים השונים של האורתודוכסיה היהודית.

פלורליזם כעיקרון מנחה ביהדות

היהדות עודדה התנגשות דעות ואמונות מאז התלמוד. "אלו ואלו דברי אלוהים חיים".

ריבוי הדעות והאמונות ביהדות הוא לא רק לגיטימי ומפרה את המחשבה וחיי התרבות והיצירה, הוא גם עקרון מנחה ביהדות, הדתית כחילונית, מאז התפתחות תרבות הדיאלוג והמחלוקת בתלמוד, בהשפעת התרבות היוונית הקלאסית אבל בדרך מקורית וייחודית ליהדות.

העיקרון של "אלו ואלו דברי אלוהים חיים" הוא ביטוי לאמונה כי רק באמצעות מחלוקת, עימות בין דעות ודרכי הפרכה והוכחה, ניתן לבני אדם להתקרב לאמת. המחלוקת, המתבטאת בעימותי דיאלוג והידברות, מכריחה את המשתתפים בה לבחון את ההנחות שעליהן מתבססות טענותיהם ולבדוק את הנימוקים והערכים המוסריים שעליהם התבססו. הדיאלוג בין אנשים החלוקים בדעותיהם מבהיר את התוצאות והמסקנות המשתמעות מהדיון, ולאורן נבחנת הטענה של כל אחד מהצדדים.

תהליך מורכב זה של עיון ודיון מגדיל את סיכוייהם של המשתתפים לגלות אמתות חדשות, גם אם אין הם מגיעים להסכמה ונזקקים להכרעת רוב, כאשר העניין הנידון דורש הכרעה ופסיקה. מבחינה זו העיקרון של לגיטימיות המחלוקת הוא אחד מיסודות הדמוקרטיה ביהדות.

בתקופה שבה נוסד העם היהודי – "תקופת המקרא" – אין עדיין ביטוי ללגיטימציה של המחלוקת ביהדות. בתקופה זו האמינו היוצרים ורבים מגיבוריהם, כי יש בני אדם, כמשה וכנביאים, המדברים בשם אלוהים, כיוון שאלוהים דיבר אליהם בקולות או שראוהו בחלומם. כל עוד האמינו בני אדם כי הנביא מדבר בשם האלוהים, הוכרעו המחלוקות בכוח. משה הנהיג את ההרג ההמוני של מתנגדיו הדתיים והפוליטיים – ברצח חסידי העגל או בקבורתם בחיים של אנשי האופוזיציה בהנהגת קורח. אליהו הצליח להסית את ההמון לטבוח בנביאי הבעל. בימי אחאב, כשממלכת ישראל אימצה את דת הבעל והעשתורת – נאלצו נביאי יהווה לברוח או להתחבא במערות מאימת המלך היהודי.

עם יצירת המלוכה על־ידי שמואל, כשאיבדו נביאי יהווה את כוחם כמנהיגי העם, התעלמו החלוקים עליהם מדרישותיהם, גם כשאלה נאמרו בשם האלוהים. רוב העם המשיך לעבוד גם את אלי כנען חרף התנגדות הנביאים. צדקיהו המלך ושריו התעלמו מדרישות ירמיהו להפסיק את המלחמה חסרת הסיכויים נגד נבוכדנצר בעת המצור.

ירמיהו דיבר בשם יהווה. דעותיו והצעותיו לכניעת החצר

הבוגדנית של צדקיהו למלך נבוכדנצר יכלו להציל את ירושלים והמקדש מחורבן, אך שרי הממשלה היהודית התעלמו ממסע השכנוע שלו למען השלום.

בימי המקרא אין המחלוקת לגיטימית בעיני בעלי הדעות המנוגדות. הכרעות אינן תוצאה של פסיקת רוב אלא של התמודדות כוחנית.

המחלוקת מקבלת לגיטימציה בימי התלמוד, כאשר חכמים מכירים בכך שהם מדברים בשם עצמם ולא בשם אלוהים. בספרות הדיאלוגית שהתפתחה בתקופה ההלניסטית (ומבשריה מצויים כבר בספר "איוב") מכירים המשתתפים בדיון כי כל הדעות המובעות בו הן דעות לגיטימיות ואף אחת מהן אינה ממצה את האמת כולה. האמונה כי כל אדם מדבר מדעתו, גם כשהוא מייחס אותה לבורא העולם, מגבשת בקרב יוצרי שני התלמודים את הדעה כי שבעים פנים לתורה. אפילו דברים שנויים במחלוקת כמו זו שניטשה בין בית הלל ובית שמאי, יש לראותם כאילו "אלו ואלו דברי אלוהים חיים".

כאנשים דתיים, האמינו רבים מהמשתתפים בדיוני התלמוד כי רק בתבונה האינסופית של האל מתיישבות המחלוקות ומתמזגות לאמת אלוהית. תבונתו הסופית של האדם לא יכולה לתפוס את המכלול. על כן יש לראות את האמתות הנגלות לבני האדם כחלקיות, ואת הדיאלוג והמחלוקת כדרך להתקרב אל האמת.

אנשים חילונים מאמינים גם הם כי כל אמירה שהם מייחסים לה אמת, היא בבחינת הצעה שיש לבקר אותה ולבחנה, לנסות להפריכה ולתקנה בהתאם למה שמצאו תוך העיון, הדיון, הניסוי והיישום.

דרך העיון והדיון שהוצעה בתלמוד, היתה לשיטת הלימוד העיקרית ביהדות במשך דורות רבים. דרך זו מבטלת את לגיטימיות הציות העיוור לאוטוריטה, את שיטות השינון של דוגמות ועיקרי אמונה כדרך לימוד וחינוך. מבחינה זו היתה הגישה התלמודית מהפכנית, בעצם ההכרה ב"תיקו" במחלוקת שבין בעלי דעות שונות ומנוגדות.

גישה דיאלוגית זו הנחתה את הרפורמה המתמדת כדרך ההגות

ביהדות ואפשרה את התפתחותה של ההלכה והדת היהודית, את הפלורליזם והרב־קיום של דעות ואמונות. שיטת הלימוד של חבורות עיון ודיון מתגלה בימינו מחדש כאחת משיטות החינוך היעילות ביותר לפיתוח המחשבה ולביקורת וטקסטים, עתיקים וחדשים, בתנאי שאין כל מחסום דוגמטי המונע מהמשתתפים בדיון מלפקפק בדברים המיוחסים לטקסט מקודש.

הדיאלוג המגלה למשתתפיו אמתות חדשות, מאפשר ומעודד הידברות בין בעלי דעות ואמונות מנוגדות. הידברות כזאת מועילה גם אם אינה מוליכה להסכמה, בהיותה האמצעי היחיד להפצתה והעמקתה של ההבנה בין בעלי עמדות אידיאולוגיות או אמונות שונות ומנוגדות.

הצורך בפסיקת הרוב וזמניותה

עקרון פסיקת הרוב המחייבת מחוקקים ושופטים חיוני לחיים בכל חברה מתפתחת, בעם היהודי כבכל העמים.

מחלוקת שאין ליישבה בהסכמה או בפשרה, עשויה להסתיים ב״תיקו״ (״תשבי יתרץ קושיות ובעיות״ קרי: רק בבוא המשיח יהיה אפשר ליישבה) - כל עוד אין צורך ליישם את מסקנותיה, לחוקק בעקבותיהם חוק או לגזור דין. חיוניות המנגנון של פסיקת הרוב, המאפשר לחוקק חוקים, לגזור דינים ולהחליט על דרכי פעולה - מתגלה כאשר מתעוררת מחלוקת בין מחוקקים או שופטים, האמורים להחליט החלטות שיש ליישמן בחיי מי שמסכים או נאלץ לציית להם.

פסיקת הרוב עונה על צורך מיידי והיא דרושה גם אם תתגלה בעתיד כמוטעית. על כן הבינו יוצרי הסיפור התלמודי על תנורו של עכנאי, כי פסיקת הרוב עליונה ומכריעה אפילו את דעת האלוהים. על כן ראה ר׳ יהודה צורך להזהיר כי יש לציין גם את דעת המיעוט, שהרי כל פסיקה עשויה להתגלות כזמנית מטבעה, כל עוד היא נתמכת על־ידי רוב המחוקקים או השופטים. בעתיד עשויה פסיקת הרוב להשתנות ולהתחלף בפסיקת רוב אחרת.

מכאן שפסיקת רוב אינה סיומה של המחלוקת, אלא תחנה בדרכה. לגיטימציה של המשך המחלוקת ופיתוחה ביהדות אפשרה את המשך פיתוחה של ההלכה ואת השינויים המפליגים שהכניסו בה במרוצת הדורות.

אבי שגיא תיאר בספרו "אלו ואלו" את חשיבותו ותפקידיו של הפלורליזם כעיקרון מנחה בהיסטוריה של ההגות הדתית ביהדות. תהליך זה, שהחל ביהדות הדתית, נמשך ביהדות החילונית ובמוסדות המחוקקים והשיפוטיים של המדינה היהודית הדמוקרטית.

עקרון הפלורליזם אפשר את תנועת הרפורמה של חז"ל, הידועה כתורה שבעל־פה. בזכות שינויים מתמידים התקיימה הדת היהודית כדתו של רוב העם בכל הזמנים במסגרת תרבות המערב, שבה חי רוב העם היהודי. משנעצרה ההלכה מלכת ע"י חוגי האורתודוכסיה היהודית, שהתגבשה רק במאה ה־18 וה־19, התחדשה תנועת הרפורמה והיתה לתנועת הרוב.

בימינו שוב עומדים כל החוקים ביהדות – חוקי הדת וחוקים חילוניים – למבחן מתמיד באמצעות מנגנונים דמוקרטיים של מחוקקים ושופטים, המשנים ומתאימים אותם לנסיבות החדשות, בהחלטות רוב דמוקרטיות.

הפלורליזם כעיקרון והנכונות לשנות ולבטל חוקים שעבר זמנם ובטל קרבנם (כקרבנות עצמם) מתנגש היום, כבעבר, בגישות דוגמטיות של מקדשי ההלכה הכתובה. האורתודוכסיה הקיצונית שנפרדה מעקרון הפלורליזם והרפורמה המתמדת, היא מגורמי הזירוז של תהליכי החילון בעם היהודי. יהודים המכירים בלגיטימיות של ריבוי הזרמים ודרכי החיים ביהדות, אינם יכולים לקבל את התפיסה המחייבת את כל היהודים לחיות לפי דפוסי חיים שגובשו בידי עדה דתית יהודית באזור גיאוגרפי אחר בעולם.

פרק ו: האמונה בערכים הומניסטיים מנוגדת לרלטיביזם

פלורליזם מנוגד לרלטיביזם

הפלורליזם, המנוגד לרלטיביזם, מכיר בלגיטימיות של ריבוי דעות, ופוסל עמדות אנטי־הומניסטיות: גזענות, לאומנות ואנוכיות.

הפלורליזם המאפיין את היהדות כתרבות וכעקרון מנחה בהגותה, מכיר בסכנות הרלטיביזם המשתמע ממנה כביכול.

"רלטיביזם" הוא האמונה ביחסיותם של עיקרי המוסר והערכים, בהצדקה מוסרית של כל עמדה או אמונה. לפי אמונה זו אפשר להצדיק מוסרית עמדות אנטי־הומניסטיות, גזעניות, לאומניות, שוביניסטיות־זכריות, או אנוכיות־פסיכופתיות, גם אם הן מאיימות על קיומה של החברה.

"פלורליזם הומניסטי" הוא ההכרה בזכותו של האדם להחזיק בדעות ובאמונות שונות ומנוגדות זו לזו, בתנאי שזכויות הפרט בחברה מוגנות והפרט חייב למלא את חובותיו כלפי החברה ולאפשר לזולתו לממש את זכויותיו.

גישה פלורליסטית הומניסטית זו מנוגדת לרלטיביזם בכך שהיא אינה מכירה באמונות ודעות השוללות את זכויותיו של כל אדם להשתלט על החברה ולהשליט בה השקפות אנטי הומניות.

ערכים הומניסטיים כשל הלל וקאנט, מחזקים את האמונה בפלורליזם, ברב־קיום של דעות ועמדות, בזכותו של כל אדם להביעם ולהתווכח עליהם, ואינם מתירים לדכא, לשעבד, לבזות, לנצל או להשתיק בני אדם אחרים.

שלילת ערכים הומניסטיים המבוססים על עיקרי הלל וקאנט, מבטלת את הלגיטימיות של המחלוקת עצמה. אם מותר לעולל לזולת את השנוא עלינו, אם מותר להשתיקו, להשמידו או לגרשו

מארצו מתבטלת מאליה זכותו לחלוק על דעתנו וכך מתבטלת גם לגיטימיות המחלוקת ומוקפא תהליך המחשבה והמחקר.

הפלורליזם ההומניסטי מאפשר לחברה להתגונן נגד השקפות אנוכיות, גזעניות, שוביניסטיות ופסיכופתיות, המסכנות את קיומה.

מחלוקת אידיאית יכולה להתקיים רק אם כל אחד מהצדדים במחלוקת מגן על זכות מתנגדיו להביע את דעתם בצורה נחרצת, תוך ביסוס רציונלי של נכונותה או צדקתה. הכרה בלגיטימיות של המחלוקת כוללת את ההכרה בחוסר הלגיטימיות של הטוטליטריות לסוגיה, החותרת להשתקת מתנגדים אידיאיים או להשמדתם.

פלורליזם־רלטיביסטי הרואה את צדקת כל הצדדים במחלוקת במידה שווה, אך שולל את זכותם של האחרים להביע את דעתם או ליהנות מאותן הזכויות, הוא פסול ושולל את עצמו. פלורליזם־רלטיביסטי הרואה את כל התיאורים המנוגדים של המציאות כנכונים באותה מידה – סותר גם הוא את עצמו בהתכחשו לקיומה של מציאות שניתן לגלותה באמצעות המחקר, המחלוקת, ההנחות, הווידוא על־ידי הניסיון, ההפרכה וההוכחה.

פלורליזם הומניסטי, כעקרון מנחה במחשבה של המאמינים בערכים הומניסטיים התואמים את עיקרי הלל וקאנט, אינו כולל הצדקה של עמדות גזעניות, לאומניות או שוביניסטיות זכריות, אפילו הן "חלק מהתרבות והמסורת של הקהילה או השבט". מבחינה זו אין הפלורליזם כולל רלטיביזם מוסרי בכל צורותיו המולטי־קולטוראליסטיות או האחרות.

סכנת הרלטיביזם: האדם מסוגל לדה־הומניזיה

הרלטיביזם מסוכן לתהליך ההומניזציה של החברה והגזענות למיניה מסוכנת לקיומה והתפתחותה של כל חברה אנושית.

פיקו דלה מיראנדולה אמר בנאומו על כבוד האדם בשנת 1486, כי האדם הוא יצור שניחן באצילות (dignity) שמקורה באפשרות הבחירה. כל יצור ניחן בזרע הקובע את תכונותיו, אך רק האדם

יכול להידמות לחיה ביצריותו, למלאך בתבונתו, לצמח באדישותו, לאלוהים בהבנתו את העולם, בהסתגרו בעצמו ובטוהר מידותיו.

התפיסה הרלטיביסטית הגורסת כי כל חוק או מצווה הנם מוצדקים, אם הם תולדה של תרבות הרווחת בחברה מסוימת, מסוכנת לתהליך ההומניזציה. ייחודו של האדם מכל החיות, הוא בהיותו מסוגל לא רק להומניזציה אלא גם לדה־הומניזציה, המתגלה בפסיכופתיה, בהיסטריה המונית, בהתנהגות גזענית, ברצח שיטתי של בני מינו. חינוך לאמונות רלטיביסטיות עשוי לעודד תהליכי דה־הומניזציה כבתקופת שלטון הנאצים באירופה, שלטון הבולשביקים באימפריה הסובייטית, שלטון הקומוניסטים בשדות ההריגה בקמבודיה, והטאלאבאן באפגניסטן.

גזענות ושוביניזם מעודדים אטימות לא רק במעשי הרג והשמדת אוכלוסיות. הם מתגלים ביחס משפיל ובקיפוח שיטתי של בני מין או גזע או לאום אחר. כשם שלא היתה כל הצדקה לסובלנות כלפי מי שציוו על אפריקנים־אמריקנים לשבת בירכתי האוטובוס בארצות הברית, אין כל הצדקה לסובלנות של חילונים כלפי גברים המצווים על נשים, בקהילות חרדיות מסוימות, לשבת בירכתי אוטובוסים ציבוריים בישראל.

העובדה כי הפרדה בין לבנים לשחורים, או בין גברים ונשים, מקובלת בקהילה מסוימת, אינה מצדיקה את הקיפוח וההשפלה של הנשים במדינה ובחברה דמוקרטית. (שכן, אם אכן מתכוונים הגברים החרדים רק להפריד ולא להשפיל – מדוע שלא יֵשבו הם בעזרת הנשים בבית הכנסת ובירכתי האוטובוס בבני ברק?)

תהליך ההומניזציה כולל הפנמה של האמונה ההומניסטית כי כל התנהגות כלפי הזולת באופן השנוא עלינו, או ראיית הזולת כאמצעי ולא כמטרה לעצמו, היא פסולה מבחינה מוסרית ואינה מוצדקת גם אם היא נובעת ממסורת תרבותית עתיקה המנציחה את העוול מזה דורות רבים.

רלטיביזם המשלים עם דעות ואמונות הגורמות להשפלה ולקיפוח בני אדם על רקע של מין או גזע, מעודד אנוכיות (קולקטיבית ואישית), מבטל הצדקה מן הדרישה להעניק לכל

היחידים בחברה זכויות שוות, מבטל בכך את זכות הדרישה מהיחידים למלא חובותיהם כלפי החברה ומסכן בכך את עצם קיומה של החברה כחברה אנושית מתפתחת.

ביטול תוקפם האוניברסלי של ערכים הומניסטיים, פירושו ביטול האמונה בחובות ובזכויות הפרט בחברה, וגורם בסופו של דבר להריסתה של החברה עצמה. הניסיון ההיסטורי מלמד כי במשטרים טוטליטריים נהרסו רקמות החברה האנושית. חברות שנשלטו בידי אידיאולוגיות אנוכיות וגזעניות למיניהן, גרמו לעצמן הרס כלכלי, ביטחוני, תרבותי וחינוכי. המשטרים הדיקטטוריים והגזעניים במאה העשרים קרסו לא בשל ניצחון צבאי של מתנגדיהם, אלא בגלל כוחות ההרס של החברה ואי תפקודן של מערכותיה.

האמונה בערכים הומניסטיים אוניברסליים והשלילה של האמונה הרלטיביסטית המוסרית המצדיקה גם אנטי־הומניזם – מתחזקות עם הכרת התהליכים ההיסטוריים ובחינה רציונלית של גורמיהם ותוצאותיהם.

ביהדות ההומניסטית – החילונית והדתית – רווחת האמונה בערכים מוסריים אוניברסליים המבוטאים בדיברות, בדרישת הנביאים לצדק סוציאלי, בערך העל של הלל.

ערכים אלה קיבלו ביטוי במגילת היסוד של מדינת ישראל ובחוקי היסוד של המדינה, אך אינם זוכים תמיד ליישום. ערכים אנטי־הומניסטיים המעודדים קיפוח נשים וזרים, או מצדיקים רצח־עם וגירושו מאדמתו, הם נחלת מיעוט הולך וקטן ביהדות זמננו. החינוך לערכים הומניסטיים כולל את הוקעת הערכים האנטי־הומניסטיים.

בזכות התגברות הערכים הדמוקרטיים וההומניסטיים על ניגודיהם, התפתחה מדינת ישראל יותר מכל המדינות העצמאיות החדשות שנוצרו אחרי מלחמת העולם השנייה. בזכות התגברות ערכים הומניסטיים אלה יש סיכוי לתהליך השלום בין ישראל לפלשתינים ועמי ערב – תהליך שהוא תנאי להמשך קיומה והתפתחותה של המדינה היהודית.

איכות חיים מותנית בפעילות רוחנית

איכות חיינו תלויה ברמת מעורבותנו בחיי התרבות וברמת הפעילות הרוחנית והחברתית שלנו.

"תרבות" היא הִתְרַבּוּת והצטברות מתמדת של מסורות, יצירות, זיכרונות ומנהגים. מעורבות פעילה בחיי התרבות שבה אנו חיים – היהודית והכללית – מותנית במודעות לגורמים הפועלים בהם ולפעילות רוחנית וחברתית, ביקורתית ויצירתית.

החינוך לתרבות הלאומית שבה אנו חיים והפתיחות לתרבויות העמים שבה משתלבת תרבותנו, משפיעים על איכות חיינו בכל גיל. החינוך המעניק מודעות והרגלים של קליטה חווייתית של יצירות ספרות ואמנות ממקורות שונים, מציב אתגרי פעילות רוחנית – חווייתית ותבונית. ידע של שפות ויצירות, הנרכש בחינוך הומניסטי, מעשיר את חיי הפרט ואם ההשכלה נסמכת על חינוך להפנמת ערכים הומניסטיים והרגלים של פעילות חברתית, יש בה כדי להעשיר גם את הסובבים אותו.

הפעילות הרוחנית שכרוך בה עיון ודיון במגוון של יצירות מן ההווה והעבר, מוליכה להכרה בזכויות הפרט בחברה ובחובות שעליו למלא כלפיה וכלפי כל תא חברתי שבו הוא חי.

לשיפור איכות החיים תורמים החשיפה למגוון יצירות המייצג את פניה השונים והמשתנים של התרבות, היהודית והכללית, והפעילות החברתית השלובה בפעילות התרבותית.

חשיפה לתמורות וליצירות בתרבות הלאומית ובתרבות הכללית, יש לשלב בחידוש מסורת יהודית של לימוד מתמיד (בחוגי חינוך המבוגרים, בבתי מדרש, ירחי כלה ולימוד יומי של דפים ממקורות ביהדות). מסורת חדשה זו של לימוד קבוע, תכלול יצירות בכל מדיום ותחום. לימוד תמידי הוא תכלית לעצמה, אין הוא חותר ליעד מסוים או לתואר מוגדר, אלא מהווה פעילות רוחנית המהנה את המשתתפים בה ומעשירה אותם.

הטלוויזיה והאינטרנט עשויים לסייע לפעילות הרוחנית

לימוד מתמיד הוא חיוני לאיכות החיים של ילדים ומבוגרים כאחד, בתנאי שאין הוא משעבד את הפעילות החינוכית רק להשגת יעדים. ילדים ומבוגרים הלומדים ומרגילים עצמם לקיים מגע קבוע עם יצירות אנושיות ותופעות בטבע ובתרבות האנושית, מגדילים את כושר הקליטה וההנאה מהם.

התפתחות והתגוונות ערוצי הטלוויזיה, האינטרנט והסי. די. רום – מוסיפים אמצעים לחשיפה יומיומית לתרבות. חינוך המעורר סקרנות לקראת המפגש עם יצירות ספרות ואמנות – מכוון את תשומת הלב של המשוטטים בין ערוצי הטלוויזיה או אתרי הרשת אל גורמי החוויה והפעילות הרוחנית, ולא רק לגורמים של גירוי וריגוש.

החינוך ההומניסטי למודעות ולפעילות רוחנית, עשוי להפוך את השימוש באמצעי התקשורת האלקטרונית לאחד הגורמים המפעילים את רוחו של האדם, מעשירים את חייו במגוון גדל והולך של מפגשים עם עולם היצירה ועם המורשת והופך את המשוטטים בחלל התקשורת לטיילים בעולם הרוח ששעריו פתוחים לפני כל אדם.

פרק ז: החינוך ליהדות כתרבות

חינוך הומניסטי ליהדות פלורליסטית

תפקיד החינוך ההומניסטי להפנים ערכים הומניסטיים עם ערכי תרבות לאומיים וכלל אנושיים.

החינוך ההומניסטי כתהליך של חִברות (סוציאליזציה) וטיפוח האישיות העצמאית (אינדיבידואציה), ניזון מן התרבות הלאומית, אך מפנים ערכים הומניסטיים כלל אנושיים.

בכל המסגרות של חיים יהודיים, חילוניים כדתיים, ישתדל החינוך להתוודע לאותו סוג של יהדות שבה חיים החניכים. ביהדות החפשית יכוון החינוך גם לחשיפה לזרמים אחרים ביהדות ולתרבותם של עמים אחרים.

ביהדות החילונית התחולל במאה העשרים תהליך של חיפוש ועיצוב דרכים להתוודע לאמונות, לדעות ולהשקפות הרווחות בעם היהודי ובתרבויות העמים. היהדות בעיניה היא מכלול תרבותו של העם היהודי.

חינוך לעצמאות מחשבתית תוך עידודה וטיפוחה של גישה ביקורתית ליצירות, למנהגים, למסורות, למצוות ולאמונות שאליהן מתוודע הפרט, משתלב בחינוך להפנמת ערכים הומניסטיים. הפנמת ערכים כאלה מותנית בחינוך התנהגותי ובדגמי חיקוי במשפחה ובמסגרות החינוכיות האחרות.

ערכים הומניסטיים, כאמות מידה להערכה והעדפה של התנהגות ותופעות בהיסטוריה, יפתחו גישה ביקורתית המתבססת עליהם. יצירות בתנ"ך ובספרות הקלאסית העולמית מציגות גיבורים החוטאים לערכים הומניסטיים (העקידה, מדיאה, המלך ליר, פאוסט) ומעוררות עיון ודיון בדילמות הנובעות מטבעו של האדם המתנגש בערכיו.

ההרגל במילוי החובות לחברה ולעמידה על הזכויות שעל החברה להעניק לכל פרט הוא תוצאה של חינוך לערכים, המשתלב בפעילויות לימוד, ומאתגר את האדם לחשוב מחשבה

ביקורתית. ההתמודדות עם בחינת הערכים שבהם אנו מאמינים ועם יישום הערכותינו והעדפותינו בחיי המשפחה והחברה, תלווה את האדם החושב במשך כל ימי חייו.

חינוך להפנמת ערכים הומניסטיים כולל חינוך לערכים כאלה בלבושם היהודי בדיברות ובעיקרו של הלל, אך הוא אינו מכיר בחינוך למצוות ההלכה כאילו היו "ערכים יהודיים".

ייחוד הגישה החילונית הומניסטית ללימודי יהדות

הגישה החילונית־הומניסטית ללימודי היהדות כתרבות, משפיעה על תוכניות הלימודים ואופני הלימוד.

ביהדות החילונית־הומניסטית, כבכל יהדות אחרת, מתגבשות דרכים ייחודיות ללימודי היהדות.

(1) **מטרת הלימודים היא התוודעות חווייתית וביקורתית** ליצירות, לאמונות, לערכים, למנהגים ולחוקים המייצגים את היהדות החילונית והדתית בימינו ובעבר.

(2) **היהדות נלמדת כתרבות ולא כדת**, תוך מודעות לתפקיד המכריע שמילאה הדת ביהדות עד המאה ה־18. "מקורות היהדות" הן יצירות יהודיות המייצגות את מגוון הזרמים ותרבויות העדות, בכל התקופות.

(3) **תרומות יהדויות העבר נבחנות** לאור הערכים המקובלים עלינו בהווה: בעקבות המחקר ההיסטורי, ההגות והגילויים הארכיאולוגיים, משתנה תמונת העבר וחלות תמורות ביחס ליצירות שיצרו יהודים והחינוך הדתי התעלם מהן, כגון: הספרים החיצוניים, ספרי המקבים, פלביוס, פילון, הברית החדשה, המגילות, השירה החילונית בימי התנ"ך ובימי הביניים וכד'.

(4) **בעיות רלוונטיות לחיי יהודים בהווה**, מהוות נקודות מוצא ללימודי היהדות בעבר. בעיות ומחלוקות בהווה נבחנות לאור מקורות מן העבר.

(5) **תרבות יהודית נלמדת בזיקתה לתרבויות העמים**, השפעות הגומלין בינה לבינן והתוודעות ליצירות הקלאסיות המייצגות אותן.

(6) תולדות היהדות והעם היהודי נלמדים כתהליך רב תמורות, אשר פרקיו מיוצגים בתולדות היצירה היהודית בכל התחומים – בספרות, באמנות, בהגות, בדת, באתיקה ובחוקים, בחגים, במנהגים ובחברה – על רקע ההתפתחויות החברתיות, הכלכליות, המדיניות והיחסים עם עמים אחרים. לאור מגמות אלה מעוצבים לימודי היהדות כתרבות מההיבט החילוני־הומניסטי. בזאת הם שונים מלימודי היהדות שעיקרם לימודי הגמרא ומלימודי "תולדות עם ישראל", הנהוגים ברוב בתי הספר, שעיקרם רדיפות ופוגרומים.

לימודי היהדות כתרבות פלורליסטית מתארים את היצירה וההגות, על רקע האירועים המדיניים והחברתיים. המפגש המתרחש בכל שלב של הלימוד עם יצירות ספרות ואמנות, מעניק ללומדים חוויות פיוטיות בנוסף לחוויה האינטלקטואלית של ההתוודעות לזיקה שבין ההווה לעבר.

האמונה בערכי ההומניזם, והאמונה כי האנושות יוצרת ומעצבת את הערכים, החוקים ואת האלוהים, מעודדת גישה ביקורתית ליהדות בעבר, ליהדות בימינו וכן לחוקים, למסורות, ליצירות, למצוות ולכל רכיביה של תרבות העם היהודי לדורותיה.

דוגמאות לתכניות לימוד ביהדות כתרבות:

התמורות ביהדות כתרבות: מושגים, אמונות, חגים ומנהגים

מבואות, לימודי סקר, סמינרים על בסיס טקסטים נבחרים

א. עיון ודיון בהגדרות השונות של מושגי מפתח, כגון: יהדות, יהודיות, תרבות, הומניזם, פלורליזם, רלטיביזם ועוד.

ב. אמונות ומחלוקות ביהדות ימינו ושורשיהן בעבר. נושאים כגון: ערכים לעומת מצוות, דמוקרטיה ודת, גישות לתנ"ך ולספרים חיצוניים ותפיסות האלוהים באתיאיזם ובדת.

ג. **היהדות כחלק מתרבויות העמים:** השפעות של דתות ותרבויות מודרניות וקדומות על התפתחות היהדות. השפעות היהדות על תרבויות העמים.
ד. **חגי ישראל ותולדותיהם:** עיון ודיון במשמעות החגים, התמורות שחלו בהם וצורות החג הנהוגות בחוגים שונים.
ה. **הומניזם וזכויות אדם ביהדות ומתנגדיהם ביצירה ובפוליטיקה,** בימינו ובעבר.
ו. **תולדות החילוניות והאתיאיזם ביהדות:** תהליכי החילון בעם היהודי וזיקתם לתהליכי החילון בחברה האירופית, השפעת תהליכי החילון על ההיסטוריה היהודית בת זמננו.
ז. **תולדות הדת היהודית והתפצלותה לזרמים:** ההבדלים בין האמונות, המנהגים והיחס לאלוהים ולהלכה בזרמים השונים של הדת היהודית בהווה ובעבר.
ח. **מפגש תרבויות של עדות במדינת ישראל:** בעיית מיזוג הגלויות והאוטונומיה התרבותית, מולטיקולטורליזם וזהות תרבותית.
ט. **התנ"ך כיסוד כל היהדויות:** הספרות הקלאסית של תרבות העם היהודי, הזיכרון הקולקטיבי ויסוד המורשת ההיסטורית המשותפת. תעודות היסטוריות ביצירות בדיוניות.
י. **הגישה אל אלוהים כגיבור ספרותי ואל יצירות התנ"ך** כספרות יפה, פרשנות הפשט לעומת פרשנות הדרש ותפקידן בחינוך ליהדות.
יא. **הציונות כמפעלה של היהדות החילונית בהקמת מדינת ישראל ותפקיד המהפכה העברית כשפת דיבור ויצירה.**
יב. **מעמד האישה ביהדות זמננו ובעבר:** מעמדה המשפטי, החברתי, הכלכלי והתרבותי של האישה בתרבות העם היהודי, דימוייה ותפקידיה ביצירה היהודית.

סקירת תרבויות של העם היהודי בכל תקופה בתולדותיו

א. **היהדות כתרבות העם היהודי במאה ה־20**: התמורות בתרבות היהודית באירופה, באמריקה, באפריקה ובאסיה וביטוייהן בשפות היצירה היהודית, באמנות הפלסטית ובתיאטרון. התמורות שחלו בימינו בתמונת ההיסטוריה של היהדות בעבר.

ב. **היהדות כתרבות העם היהודי בימי התנ"ך**:
(1) פלורליזם בתרבות הדתית של העם.
(2) אידיאולוגיות והשפעותיהן על ההיסטוריוגרפיה התנ"כית.
(3) חגים ואורחות חיים בתנ"ך.
(4) ז'אנרים ספרותיים והאמנות הפיגורטיבית.

ג. **היהדות כתרבות העם היהודי בתקופה ההלניסטית־ביזאנטית**:
(1) הזרמים ביהדות בתקופה ההלניסטית.
(2) מבוא לספרות המשנה והגמרא.
(3) מבוא לספרות ולהגות ביהדות ההלניסטית: פילון, פלביוס, הברית החדשה, מגילות ים המלח, מחזות, שירים.
(4) מבוא לספרות הפרשנות: פרשנות הפשט בתרגומים, פרשנות דרש ואגדה בספרות המדרש.
(5) מבוא לספרות המיסטית.
(6) מבוא לאמנות הפיגורטיבית בבתי הכנסת.

ד. **היהדות כתרבות העם היהודי בימי הביניים**:
(1) מבוא למפת היצירה היהודית תחת שלטון האיסלאם והנצרות: הפילוסופיה, השירה, ההלכה, הסיפורת.
(2) מבוא למיסטיקה ולקבלה.
(3) קיבוע ההלכה.
(4) היצירה הפרשנית, הספרותית והאומנותית בתרבות של יהודי אירופה.
(5) תולדות בית הכנסת והתפתחות הקהילה.

(6) הדצנטרליזציה והפיצול לעדות.
(7) הרמב"ם והפילוסופיה היהודית.
(8) המשיחיות, תרומתה לעיצוב התודעה הלאומית, מתנגדיה וכישלונה.

ה. היהדות כתרבות העם היהודי בתקופת הרנסאנס ובתקופת ההשכלה:
(1) השפעות הרנסאנס האיטלקי על היהדות.
(2) השפעות יוצרים וזרמים על היהודים והיהדות בתקופת ההשכלה באירופה.
(3) שפינוזה והפילוסופיה היהודית בתקופת ההשכלה.
(4) החסידים, המתנגדים וההשכלה במזרח אירופה.
(5) הולדת האורתודוכסיה והרפורמה ביהדות במאה ה־18.
(6) המשיחיות וההבחנה בין לאומיות לדת ביהדות.
(7) הציונות ומתנגדיה ביהדות הדתית והחילונית.
(8) תחיית השפה העברית כשפת דיבור ויצירה; התפתחות התרבות העברית בישראל.

דוגמאות לפרקי לימוד ביהדות כתרבות:

בהנחה כי המשכיל חותר לדעת "משהו על הכול והכול על משהו", ייסקרו מכלולי התרבות והיצירה של העם היהודי בכל תקופה מתולדותיה, בכל התחומים – ספרות ואמנות, הגות ודת, חוקים, אורחות חיים, חגים וטקסים. סקירות מבוא אלה ישולבו בעיון ודיון ביקורתי ביצירות נבחרות המייצגות מגוון זרמים בתרבות היהודית באותה תקופה.

כשם שהתנ"ך הוא אנתולוגיה המייצגת אלף שנה ויותר בתולדות תרבותו של העם היהודי, כך יוכנו אנתולוגיות ובהן מבחר יצירות יהודיות בכל התחומים ובכל המדיה. אנתולוגיה מעין זו, המייצגת את תרבותה של תקופה, תשמש ספר עזר בדיון על התקופה הנידונה.

סקירות והיכרות עם יצירות המייצגות את מכלול התרבות היהודית ותולדותיה, ישמשו בסיס להתמחות של הלומד באחד ממקצועות היהדות, או בלימוד נושא או סוגיה ביהדות ימינו.

בלימודים אלה יתמודדו הלומדים עם שאלות כגון:

- מהם הזרמים ביהדות החילונית והדתית בימינו וכיצד התפתחו זרמים אלה מאז שגברו תהליכי החילון והתפתחות התנועה הלאומית היהודית במאה ה־19?
- כיצד השתנו ומשתנות תמונות העבר באספקלריה של ההווה, לאור ממצאים ארכיאולוגיים, מחקרים היסטוריים, יצירות הגות וספרות?
- מהם מאפייני הפלורליזם הדתי והתרבותי בזמן התנ״ך, בחיי התרבות והחברה של בני העם היהודי (הנקראים עברים, ישראלים, יהודים)?
- מה ייחודו של המונותיאיזם המוסרי המיוצג ביצירות תנ״כיות וכיצד נאבקו למענו ונגדו הזרמים ביהדות של הימים ההם?
- כיצד התפצלה היהדות ליהדויות רבות ולזרמים ותנועות תרבותיות שונות בתקופה ההלניסטית?
- מה תרמה היצירה היהודית בתקופה ההלניסטית לתרבות העם? מה תרמה היהדות הרבנית (בעיקר בעברית ובארמית) – בתלמוד, במדרשים ובספרות המיסטית; לעומת היהדות ההלנית (בעיקר ביוונית וברומית וביצירות אמנות פיגורטיביות בבתי הכנסת) בספרות הפרשנית (התרגומים), בפילוסופיה, בהיסטוריוגרפיה, בספרות היפה, בהגות הדתית, באורחות החיים וההשתלבות בתרבות המערב?
- התמורות בפלורליזם המאפיין את היהדות בימי הביניים, בהתפזר העם היהודי בשלוש יבשות, בהתגבש העדות היהודיות השונות זו מזו בשפתן ואורחות חייהן ובדרכי השתלבותן בתרבות העם שבקרבו שכנו.
- מה הם נושאי ומאפייני ההתנגשות בין המגמות הרציונליסטיות והמיסטיות ביהדות ימי הביניים וביטוייהם בהגות, בספרות, בפולחנים הדתיים, במגיה, ביצירה הדתית

והחילונית, בהשתלבות בתרבויות השכנים ובהסתגרות בפניהם, בפיתוח ההלכה ובקיבועה?
- תנועות ההשכלה, החסידות, המשיחיות וההתעוררות הלאומיות בעם היהודי, החל מהרנסאנס ועד המאה ה־18, כיצד הן משפיעות על התרבות והחברה היהודית בימינו?
- ייחודה של התנועה הציונית בין התנועות לשחרור לאומי במאה ה־19 וה־20, תחיית העברית ותרבותה בארץ ישראל והשפעתה על המפגש בין כל היהדויות, העדות, הזרמים והמסורות החילוניות והדתיות במדינת ישראל.

לימודי הדמוקרטיה וההומניזם ביהדות של ימינו ובמקורותיה

לימודי הדמוקרטיה ביהדות יכללו עיון ודיון בבעיות ובמחלוקות שבמוקדי מלחמות התרבות בישראל בימינו, בין המאמינים בעליונותם של חוקי הדמוקרטיה על מצוות ההלכה, כאשר נוצר ביניהם קונפליקט בחקיקה או בשיפוט - לבין המאמינים בעליונות ההלכה על פני הדמוקרטיה וחוקיה, משפטיה ושופטיה.

הלימוד יכלול דיון ברלוונטיות של נושא הלימוד לחיי התלמידים. הדמוקרטיה וההומניזם ומקומם בחברה ובתרבות העם היהודי, וכן:

- מהם החוקים המונחים ביסוד הדמוקרטיה ביהדות ימינו - במדינה היהודית ובקהילות היהודיות שבהן שוררת דמוקרטיה?
- מהו היחס בין חוקי היסוד של הדמוקרטיה הישראלית לבין העקרונות המובעים במגילת העצמאות של מדינת ישראל, בהצהרות זכויות האדם של המהפכות האמריקנית והצרפתית, במגילות זכויות האדם והילד של האו"ם?
- מהי זיקתם של חוקי הדמוקרטיה לערכים הומניסטיים ולעיקרי האתיקה ביהדות, כגון אלה הגלומים בדיברות, בהעדפת הנביאים את הצדק הסוציאלי על פני הפולחן, בנוהג פסיקת הרוב בתלמוד ובנוסח שהציע הלל לעיקרה של התורה כולה?

הלימודים יכללו עיון ודיון ביצירות הגות וספרות, הנותנים ביטוי לתולדות הדמוקרטיה מימי יוון, להשפעת התרבות היוונית על התרבות היהודית בתקופה ההלניסטית, לשקיעת הדמוקרטיה באירופה בתקופה ההלניסטית ותחייתה במאה ה־19 וה־20.

לימודי הדמוקרטיה יתמודדו עם בעיות הנוגעות לחיי הלומדים באופן ישיר, תוך התמודדות עם שאלות כגון:

– באיזה מידה הובטח בישראל השוויון בפני החוק של גברים ונשים, של יהודים ובני מיעוטים, של חברים בזרמים דתיים שונים (רפורמים וקונסרבטיבים) ומה אפשר לעשות לתיקון המעוות?

– אילו מקורות ביהדות ימינו וביהדויות העבר מציעים חיזוק לעיקרים הומניסטיים ולעקרונות הדמוקרטיה ואילו מקורות ביהדות מציעים עיקרים אנטי־הומניסטיים (גזעניים, אנוכיים, לאומניים)?

– כיצד מתבצע חינוך להפנמת ערכים הומניסטיים במסגרת תרבות לאומית – בעמים ובישראל.

מורשת היהדות – מה נשתנה?

התמורות במנהגים, בחגים ובמסורת של יהדות ימינו ושל יהדויות העבר:

יעדי הלימודים: הכרת התמורה המתמדת המתחוללת במנהגים ובצורת החגים ביהדויות ימינו ובמשמעויותיה בעיני יהודים חילונים ודתיים בימינו ובעבר. תפיסות החגים והמנהגים בעיני יוצרים והוגים ברוב החילוני של העם היהודי, בקרב רוב היהדות הדתית על זרמיה הרפורמיים והקונסרבטיביים, ומקרב המיעוטים שביהדות הדתית לרבות הזרמים האורתודוכסיים ועשרות החצרות החסידיות.

התוודעות זו תיעשה בו־זמנית בשני מישורים:

(1) המישור החווייתי: התנסות בטקסים ותהליכי יצירתם מחדש, כגון כתיבה ועיצוב של הגדות חדשות לחגים, מפגש עם יצירות פיוט ואמנות שעניינן בחגים ומנהגים אלה (מהם יבחרו הלומדים חומרים להגדות חדשות, תוך השתתפות בחגיגות של עדות וזרמים שונים, לפי בחירת הלומדים).

(2) **המישור ההגותי:** עיון ודיון בסוגיות ובבעיות, במחקרים ובתיאורים המציגים את החגים והמנהגים, התמורות שחלו בהם וזיקתם לחגים ולמנהגים בתרבויות של עמים אחרים.

דוגמה: יום הכיפורים – מחג של ריקודים בימי המקרא ליום של חרדה, חרטה והתכחשות לשבועות ונדרים.

דיון בטקסטים המתייחסים ליום הכיפורים (שירים, סיפורים, פיוטים, תפילות, דברי הגות, תיאורי מנהגים) והתמודדות עם שאלות כגון:

– מדוע אין יהודים רבים בימינו שומרים על מסורת התפילה והצום ביום הכיפורים? כיצד מציינים חילונים את יום הכיפורים?

– מה הם מנהגי הצום ומה הוא תוכן התפילות הנהוג בימינו ביום הכיפורים? כיצד התפתחו המנהגים ואיזו משמעות ניתנה להם בעבר ובהווה?

– מדוע רבים המתנגדים לתפילת "כל נדרי" בקרב הוגים דתיים וחילונים בימי הביניים ובימינו? מאילו בחינות ההצהרה המתירה הפרת שבועות ונדרים, ממשיכה להיחשב לתפילה נשגבה בעיני יהודים רבים?

– אילו משמעויות מייחסים ליום הכיפורים יהודים חפשים?

– כיצד התבסס ביום הכיפורים המנהג של בקרב רבים מילדי ישראל, "ליל מסעי האופניים" ברחובות הראשיים של ערי הארץ?

– כיצד היה יום הכיפורים ליום של ריקודי חיזור בין בנות לבנים, בימי בית שני, לפי עדות המשנה?

– מה בין פולחן הקרבת השעירים לעזאזל ביום הכיפורים בידי הכהן הגדול במקדש בירושלים, לבין מנהגים דומים ועתיקים יותר במסופוטמיה?

– מדוע ממשיכים חוגים אורתודוכסיים מסוימים להקריב גם בימינו קרבנות של בעלי חיים ערב יום הכיפורים? מדוע הקריבו קרבנות בימי קדם? כיצד הסביר הרמב"ם את המשך מנהג הקרבנות גם כשיהודים פסקו לעבוד "עבודה זרה" בלשונו, לאלים הזקוקים לקרבנות?

– כיצד התקשר סיפור "יונה" שבתנ"ך לחגיגות יום הכיפורים? כיצד מתפקד סיפור תנ"כי זה בחגיגת יום הכיפורים של יהודים דתיים וחילונים?

– מה הן משמעויותיו השונות של יום הכיפורים וספר "יונה" לאור יצירות האומנות, הספרות וההגות – הדתיות והחילוניות הדנות בהן?

לימודי חג הפסח – הטקס, הסדר וההגדה בימינו ובעבר

פעילות קבוצתית ליצירת הגדה וסדר פסח בידי הלומדים, לפי הגדה שתיבחר מתוך מגוון הגדות המוצעות בימינו, הכוללות טקסים וטקסטים מסורתיים וחדשים, יצירות ספרות ואמנות עתיקות וחדשות, שירים ופזמונים, שתאפשר להם להתוודע אל היצירה וחוויית היצירה מחדש של החג.

הדיון ביצירות ובטקסטים המתייחסים לחג הפסח במסגרת לימודי היהדות כתרבות, יתמודד עם שאלות כגון:

– כיצד חוגגים את חג הפסח במשפחות ובקהילות חילוניות ודתיות בימינו?

– מה הייחוד של ההגדות והטקסים שנוצרו לחג הפסח בקהילות החילוניות הראשונות בהיסטוריה של עם ישראל – בקיבוצים – במאה העשרים?

– מאילו בחינות רואה אריך פרום את מיתוס יציאת מצרים, המונח ביסוד היהדות וחג הפסח, כבסיסה ההומניסטי של היהדות?

– כיצד מתאר וולצר את השפעתם של סיפורי יציאת מצרים בתרבויות ובתנועות השחרור של עמים אחרים?

– מה התמורות שחלו בחג הפסח וטקסיו – מאז היה חג של קרבן משפחתי וסעודה בה אוכלים הסועדים בעמידה כשהם לבושים בגדי מסע, ולימים חג קרבן לאומי וחג עלייה לרגל לירושלים עד היותו מחדש לחג של סעודה משפחתית, המושפעת מהסימפוזיון היווני?

– מה מאפיין את נוסחי ההגדה של סדר הפסח כפי שעוצבו בסורא שבעיראק בידי עמרם גאון במאה ה־9 ובידי סעדיה גאון במאה ה־10? כיצד המשיכה ההגדה להתפתח בימי הביניים ב־11 הנוסחים השונים של ההגדה המסורתית, המקובלת בקרב דתיים בעדות האשכנזים והספרדים?

– מדוע הוצאו משה וסיפור חייו ומפעלו מההגדה "המסורתית" של פסח שעוצבה במאה ה־9 וה־10 בעיראק? מדוע היא מתבססת בעיקר על ספרי מדרש (מכילתא, ספרי) ולא על טקסטים תנ"כיים? מהם נימוקי המסבירים כי המחלוקת בין היהודים הרבניים והקראים היא שגרמה לכך?

– מה הם הנימוקים ליצירת ההגדה החדשה וביסוסה על טקסטים תנ"כיים, על דמותו וסיפור חייו של משה, על יצירות חדשות ועתיקות המתייחסות אליהם ועל הכללת "שיר השירים" (אחת משתי היצירות החילוניות בתנ"ך) להגדה?

– מה התפקידים שמילאה ההגדה בהתפתחות אומנות הציור היהודית בימי הביניים וברנסאנס?

– כיצד אפשר להשתמש ביצירות ספרות ואמנות המושפעות מסיפורי יציאת מצרים?

– מה בין הסיפורים שבמקרא לבין יצירות אומנות המוקדשות למשה וליציאת מצרים – בפיסול ובציור, בתיאטרון ובאופרה ובקולנוע?

– איך השפיע המאבק נגד העבדות ביצירות התנ"כיות על ההגות והפוליטיקה של ימינו?

מעמד האישה ביהדות

לימודי מעמד האישה ביהדות מנקודת מבט חילונית והומניסטית, יאירו את התמורות שהתחוללו בימינו במעמד האישה ביהדות הדתית והחילונית: בחוקים המבטיחים שוויון לנשים וגברים בחברה, בקהילה ובבית הכנסת, לעומת חוקים המקבעים את קיפוח הנשים בקהילה, במדינה ובמערכת המשפט של

הדמוקרטיה היהודית. העיון והדיון בטקסטים תיאוריים ומשפטיים, ביצירות ספרות ואמנות, יעסקו, בין השאר, בשאלות כגון:

– מאיזו בחינה מהווה קיפוח המחצית הנשית בעם ובאנושות בעיה חברתית, כלכלית, מדינית ומוסרית, החמורה ביותר מכל הבעיות החברתיות של האנושות?

– אילו פעילויות ואילו תמורות בחברה ובחינוך יבטיחו שוויון מלא בין גברים ונשים במדינה ובעם היהודי? כיצד מתחייבים דברים אלה מהעקרונות ההומניסטיים והדמוקרטיים?

– כיצד ומתי התחוללה התמורה במעמד האישה וזכויותיה בקהילות רוב היהדות החילונית ורוב היהדות הדתית (בתנועות הרפורמיות והקונסרבטיביות) בימינו? כיצד ומדוע תקפים עדיין חוקים המקפחים את המחצית הנשית בקהילות המיעוט האורתודוכסי?

– באיזו מידה ובאילו תחומים הוגשם שוויון הזכויות בחברה היהודית החילונית והדתית?

– כיצד ומדוע מעניקה המדינה הדמוקרטית היהודית תוקף לחוקים ולמשפטים המקפחים את המחצית הנשית של האוכלוסייה בישראל בתחומי נישואים וגירושים?

– יצירות יהודיות בסיפורת, בשירה, בתיאטרון ובקולנוע המייצגות היבטים במעמדה של האישה ביהדות – במשפחה, בקהילה ובתרבות.

– בעיית האפליה המתקנת – הצדקתה, תועלתה ונזקה – השפעתה על התקדמות החתירה לשוויון בין נשים וגברים.

– הרקע ההיסטורי, החברתי והתרבותי, למסורת האפליה והקיפוח של הנשים ביהדות ובעמים.

– מה הם ביטויי התמיכה בקיפוח נשים והשפלתן במקורות?

– מאיזו בחינה הזדהו הסופרים (או הסופרות) של התנ"ך עם גיבורות הסיפורים הנותנים ביטוי לקיפוח הנשים בחברה הפטריארכלית התנ"כית?

– כיצד מעוצבת חוה בסיפור התנ"כי (בדומה לפרומתאוס במיתולוגיה היוונית) כמי שמרדה בחוק הבלתי מוסרי של

אלוהים, שביקש למנוע דעת ומוסר מהאנושות וכמי שהעניקה לאנושות את הדעת וההבחנה בין טוב לרע – התנאי לתרבות ולהתפתחות הציביליזציה?

– כיצד עיוותה הפרשנות את סיפור הקונפליקט בין חוה לאלוהים וייחסה לה את ״החטא הקדמון״?

– כיצד מתבטאים רגשות ההזדהות של הסופרים התנ״כיים עם הגיבורות הספרותיות הנשיות, הנאבקות על מעמדן באמצעות המין (תמר אשת ער ורות המואבייה)

– מה יחסו של משה והסופר התנ״כי המתאר אותו לנישואיו עם אישה כושית? מה יחסן של יצירות תנ״כיות אחרות לנישואי גברים יהודים עם נשים לא יהודיות?

– כיצד מתארים סופרים תנ״כיים את ניצולן של נשים על־ידי גברים? (שרה, הגר, תמר אחות אמנון ומיכל).

– מה מקומן של מלכות ואלות בסיפורים התנ״כיים וכיצד השפיעו על הדת, התרבות וחיי החברה בעם?

תולדות הזרמים בדת ובתרבות העם היהודי

היעד: התוודעות לזרמים המנוגדים הנאבקים על מהות היהדות? מלחמות האזרחים הדתיות (מלחמת העגל), ריבוי פולחנים דתיים (לאלים רבים), אורחות החיים השונים, פירושים שונים להלכה, וביטוים בספרות ובהגות.

עד המאה ה־18 היו אלה ברובן תפיסות דתיות, המתבטאות בפירושים שונים למצוות ההלכה. מאז המאה ה־19, עם גבור תהליכי החילון, גדל מספרן של התפיסות, בהן גם הלא־דתיות, שאינן מחייבות שמירה על כל או אף על מקצת מן המצוות: (רפורמים, אמונות פנתאיסטים, אגנוסטים ואתאיסטים).

הלימודים ייסובו על נושאים ושאלות כגון:

(1) מגוון של אמונות באלוהים:

– מה הן האמונות המובעות ביצירות הספרות וההגות היהודית, דתית וחילונית, ביחס לאלוהים, כגון: אמונה באל דמוי

אדם, אלוה כהוויה המהווה תמיד ("אהיה אשר אהיה"), אלוה מופשט מכל צורה ומושג אנושי (מורה נבוכים), אלוה כמלך ולו בנות זוג ושרים ומלאכים (מיתולוגיה מיסטית), אלוה שהוא הטבע (שפינוזה), אלוה כ"אתה" של היקום (בובר), אלוהים כגיבור ספרותי – החי רק ביצירות ספרות ובתודעת האדם, ועוד.

– מה השוני בין האמונות המובעות ביצירות שונות בספרות התנ"כית? בשתי הגרסאות סיפור הבריאה, בסיפורים על מפגשי פנים אל פנים עם אלוהים (אברהם, יעקב, משה), בסיפורי פולחן (במדבר ובממלכת ישראל), בשירי תהילים, בנאומי נביאים, ב"איוב", ב"קהלת", בפולחנים של אלי כנען בעם היהודי, (כולל פולחן הקרבת ילדים וילדות בידי הורים יהודים על מזבחות המולך בירושלים).

– מקומו ותפקידו של מושג האלוהים בספרות, בשירה ובלשון של יהודים החיים בתרבות חילונית.

– הדומה והשונה באלוהים כגיבור ספרותי בהשוואה לגיבורים ספרותיים אחרים באותן יצירות?

– מה מעניק לגיבור ספרותי כאלוהים מעמד של "דמות היסטורית"?

– מאיזו בחינה אנו מייחסים מציאות לדמות משכנעת ביצירה ספרותית, אף שאנו מודעים להיותה מעוצבת בידי הסופר או הסופרים שהשתתפו ביצירתה?

– הדומה בין אמונה באלוהים כגיבור ספרותי לאמונה של ילדים בגיבורי היצירות הבדיוניות שהם אוהבים – גיבורי סרטים, סיפורים, אגדות – כולל (1) המודעות להיותם בדיוניים (2) המודעות להבדל שבין "מציאות" של גיבורי היצירות הבדיוניות לבין מציאות בני משפחתם או כיתתם, או אנשים חיים המוכרים להם מהתקשורת.

(2) מגוון אמונות ביהדות החילונית בימינו:

– מהן האמונות הרווחות ביהדות החילונית, המנוגדות לאמונות הרווחות ביהדות הדתית. כיצד הן מובעות ביצירות ספרות, הגות, חוק ומשפט?

– המשותף והייחודי לאמונות פנתאיסטיות, אגנוסטיות ואתאיסטיות הרווחות בקרב הרוב הלא־דתי (חפשי ממצוות ההלכה) ובקרב יהדויות דתיות (רפורמיות, קונסרבטיביות, רקונסטרוקציוניסטיות) ביהדות ימינו?

– מה הם המכנים המשותפים לאמונות המובעות ברוב היצירות היהודיות הלא־דתיות בספרות, בהגות, במחקר ובאמנות, מאז המאה ה־19? ("יצירות יהודיות" במובן זה שהן ויוצריהן הושפעו מיהודיותם, כגון היינה ומנדלי מוכר ספרים, קפקא ושלום עליכם, א.ב. יהושע, וודי אלאן, בובר וישעיה ברלין, שאגאל וסוטין, מאהלר וברנשטיין).

– מהן האמונות ההומניסטיות והאנטי־הומניסטיות הרווחות ביהדות ימינו והבאות לביטוי בהגות הפוליטית, בשירה ובסיפורת?

– מה משותף לאמונות הרווחות ביהדות החילונית וביהדות הדתית?

(3) מגוון אמונות ביהדות הדתית:

– מהן האמונות הרווחות ביהדות הדתית בימינו – היהדות הרפורמית, הקונסרבטיבית, האורתודוכסית ובחוגי יהדות הקבלה והמיסטיקה?

– מהן האמונות שרווחו ביהדות בתקופה ההלניסטית בארץ ישראל ובתפוצה: ביהדות ההלנית (פילון, פלביוס, יאסון ומחברים אחרים של ספרי המקבים), ביהדות הרבנית (משנה, תלמוד, מדרשים) וביהדות הקראית?

– האמונות הרווחות בקרב הפרושים והצדוקים, האיסיים והנוצרים היהודים?

– אמונות יוצרי הספרות המיסטית היהודית מתקופת התלמוד (ההיכלות והמרכבה), ומימי הביניים (חסידות אשכנז, חוג פרובנס, חוג גירונה, ספר הזהר, האר"י ומרכז צפת)?

– אמונות ביהדות המשיחית בימי הביניים ותקופת הרנסאנס (שבתאות, פרנקיסטים) ובימינו (חב"ד ומשיחיים ציונים).

התנ"ך כספרות: לימודי הספרות היפה בתנ"ך

היעד: התוודעות לספרותו הקלאסית ויסוד תרבותו של העם היהודי, המצויים בתנ"ך (האנתולוגיה היחידה המשותפת כבסיס לכל היהדויות).

הלימוד יקיף יצירות תנ"כיות שלמות, הגורמות חוויה אסתטית, רגשית ורעיונית – תוך פרשנות בדרך הפשט – כגון: רומן האבות והאמהות בבראשית, הרומן ההיסטורי על חיי משה וחיי דוד, סיפורים קצרים "יונה", "רות" "תמר אשת ער", "אסתר", שירים לירים דתיים בתהילים, שירים ארוטיים חילוניים בשיר השירים, יצירות מופת ברטוריקה בנאומי הנביאים ובקהלת, דרמה פילוסופית באיוב וכד'. לימודים אלה יתנהלו תוך השהיית המודעות לממצאי המחקר בדבר הגרסאות השונות והמנוגדות, המקורות הרבים שמהם מורכבות יצירות רבות בתנ"ך, אך לא בהתעלמות מהם.

היחס לתנ"ך כאל ספרות יפה היה רווח ביהדות בעבר, בדרשות מגידים, בקריאה בתרגומים לשפות הדיבור של היהודים, ובאה בימינו לביטויה העיוני והאקדמי באסכולת "התנ"ך כספרות", רוברט אלתר, פרנק קרמוד, הרולד בלום, שמריהו טלמון ואחרים.

פרשנות על דרך הפשט וההפרדה בין ספרות הפרשנות והמדרש לבין הספרות המקורית שבמקרא, מפתחת זיקה רגשית ורעיונית ליצירות ספרות שהוכרו כיצירות קלאסיות בכל היהדויות וברוב התרבויות המערביות. ("יצירות קלאסיות" במובן של יצירות אשר שמרו במשך כל הדורות על כוחן לגרום חוויה אסתטית, רגשית ורעיונית, והיוו מקור השראה ליצירות אחרות בתרבות ובאמנות).

לימודי יצירות התנ"ך כיצירות ספרות, יתנהלו במקביל ובמובחן מלימוד יצירות אלה כתעודות היסטוריות, בשיטת ביקורת המקרא לזרמיה, או לשימוש בפסוקים או פרקים בתנ"ך כבסיס למדרש ולפרשנות אידיאולוגית ודתית.

ככל יצירה בספרות העולם, מהוות גם יצירות התנ"ך תעודות ועדויות היסטוריות, ככל יצירות הספרות הבדיוניות המייצגות תופעות בחיי התרבות והחברה בזמן יצירתן ("אנה קרנינה" לטולסטוי, "מוטי בן פייסי החזן" לשלום עליכם, "אני

קלאודיוס" לגרייבס, "תמול שלשום" לעגנון). יצירות הספרות בתנ"ך מלמדות על חיי היחיד, החברה, הדת והתרבות בעם היהודי בתקופתו.

לימודי היצירות הספרותיות בתנ"ך יפתחו את כושר החוויה הפיוטית של הלומדים, את מודעותם למציאות האנושית המיוצגת בעלילותיהם ובאופני הצגתם, את זיקתם לגיבורים הספרותיים ולמאפייניהם הייחודיים, ליחסים ביניהם ולעמדות שהם נוקטים כלפי הזולת, החברה ואלוהים.

לימודי האומנויות ביהדות

לימוד יצירות אמנות וספרות יהודית, והתפקידים שמילאו ביהדות כתרבות בתקופות השונות, יכוונו את תודעת הלומד אל מקומן של האומנויות ביהדות בכל התקופות. מבחר יצירות ספרות יהודית, בכל השפות היהודיות והאחרות שבהן יצרו יהודים בכל זמן, יכללו גם יצירות ספרות שהשתלבו באומנויות ההצגה, כמחזות, תסריטים, מזמורים, פיוטים להופעות זמרה בבית הכנסת, נאומים ודרשות, שירים להופעות שירה וריקודים וכד'.

הלומד יתוודע ליצירות הפסל והתמונה שפרחו ביהדות בזמן התנ"ך כיצירות המתוארות בו בפירוט רב (ואשר ניתן להכיר את צורתן תוך השוואה עם יצירות דומות לתיאורים אלה שנתגלו בארץ ישראל ובמזרח התיכון.

נגישות רבה יותר יש ליצירות אמנות הפסיפס והתמשיח בבתי כנסת בתקופה ההלניסטית. רבים מהם התגלו במאה העשרים – כולל אוסף מדהים של עשרות התמשיחים בבית הכנסת בדורא אירופוס, המעידים על התפתחות אמנות הציור בעם היהודי ובמוסדות התרבות והדת שלו (אף שזהו כמעט בית הכנסת היחידי שקירותיו וציוריהם נשתמרו, וזאת בזכות החול היבש שבו מילאו הרומאים את בית הכנסת ושימרו בכך את יצירותיו עד שנתגלו בראשית שנות ה־30 של המאה שלנו).

באומנויות הציור, בכתבי יד ובספרים מודפסים של יהדות ימי

הביניים והרנסאנס, ניכר המשך (לדעת ססיל רות ובצלאל נרקיס) לאמנות הפלסטית היהודית הקדומה. מאות ציורים אלה, המצויים בספרים ואינם מוכרים לרוב המעוניינים בתרבות העם היהודי, בשל אופן הצגתם, עשויים לשמש בסיס לפרקי לימוד אשר יתחקו אחר זיקתם לאומנויות הלא־יהודיות שנוצרו באותו הזמן (באיטליה, בצרפת, בספרד) ולאמנות היהודית בתקופה ההלניסטית.

השתלבות האמנים היהודים בזמן החדש ביצירה האירופית והאמריקנית, בציור ובפיסול, מעלה בדעת רבים את השאלות בדבר הגדרת ״יהודיותם״ של היוצרים והיצירות, שאלות דומות לאלה הנשאלות בדבר לאומיותם או ״בין לאומיותם״ של אמנים נודדים בעמים אחרים.

לימודי אמנות ההצגה והתיאטרון ביהדות מתבססים על עדויות ויצירות בתנ״ך, בכתבי יד מימי הרנסאנס במרכז ובמזרח אירופה (התפתחות התיאטרון העממי והפורים־שפיל) וביצירות שנכתבו ותיעדו את התפתחות התיאטרון בעם היהודי במאתיים השנים האחרונות, כולל התפתחותם של עשרות תיאטרוני יידיש באירופה ובאמריקה והתפתחות התיאטרון העברי בארץ ישראל.

יצירות ראינוע וקולנוע על נושאים יהודיים ומשל יוצרים יהודים, ליוו את התפתחותה של אמנות חדשה זו מהשנים הראשונות להמצאת המדיום החדש ועד להתפתחות הטלוויזיה בימינו. ממאות רבות של סרטים ותסריטים בכל נושא ובכל תחום מתחומי החיים היהודיים, ניתן לבחור יצירות אשר תשמשנה בסיס ללימוד יצירות אמנות הקולנוע המעידות על חיי היהודים במאה העשרים.

לימודי הלכה וחוקים ביהדות

המחלוקת בין אלה הדוגלים בעליונות החוק בדמוקרטיה החילונית בישראל על ההלכה, לבין מתנגדיהם הטוענים לעליונות ההלכה על כל חוק – עשויה לשמש אחד מנושאי המבוא לפרקי לימוד אלה, אשר מטרתם היא הכרת המאפיינים של יהדות ימינו ויהדויות העבר.

מבחר מחוקי היסוד של המדינה היהודית וחוקים והלכות המקובלים על הזרמים השונים ביהדות הדתית (כולל אלה שהוכרו על־ידי הדמוקרטיה הישראלית כחוקי המדינה), יהוו את אסופת הטקסטים שתעמוד במרכז לימודים אלה.

תוך התחקות על שורשי ההלכות והחוקים של ימינו, יתוודעו הלומדים להתפתחות ההלכה היהודית החל באוספי החוקים והמצוות בתנ״ך, דרך ספרי הדיונים, המחלוקות ופסיקות הרוב בספרות התלמודית, התפתחותם בספרות השאלות והתשובות, ניסיונות קיבועם (״משנה תורה״ של הרמב״ם ו״שולחן ערוך״ של קארו), המחלוקות בדבר קיבוע ההלכה או המשך התפתחותה והשתנותה מימי התורה שבעל־פה ועד ימינו, החידוש שבכלל ״חדש אסור מן התורה״ של החתם סופר, השינויים המתחוללים כיום בחוקים המחייבים יהודים במדינתם והיחס ביניהם לבין חוקי ההלכה.

השפעת השחרור מחובת שמירת מצוות ההלכה על חיי יהודים הרוצים בכך, והבחירה העומדת לפני יהודים להיזקק לבתי דין רבניים או לבתי משפט אזרחיים.

הניגודים בין ההלכה לחוקי המדינה הדמוקרטית הישראלית וזיקתן של הנורמות הללו לעקרונות המנחים של שתי מערכות נורמטיביות אלה.

לימודי המשיחיות מנקודת מבט חילונית הומניסטית

משיחיות

תופעת המשיחיות, בימינו כבעבר, תילמד תוך עיון ודיון בניגוד שבין הציונות החילונית, המחוללת תפנית בהיסטוריה היהודית, לבין תנועות המשיחיות הדתית שלחמו בה בעבר ומסכנות את הגשמתה בהווה.

בין הנושאים: הדומה והשונה בין רעיונות המשיחיות הלאומית של תנועת שבתאי צבי לבין אלה של הציונות בימינו; המשיחיות הדתית וחסידי האוטופיות הסוציאליות שנאבקו בציונות במאה

העשרים; תרומת המשיחיות להתפתחות מושג הלאומיות היהודית.

הלימודים יכללו, בין השאר, דיון בשאלות כגון:

– מה בין רעיון המשיחיות ביהדות (בנאומי נביאים כישעיהו, בתנועות משיחיות כמו זו של הראובני או שבתאי צבי) לבין רעיונות המשיחיות והגאולה הנוצרית?

– מה בין יצירות המביעות אמונות משיחיות לבין יצירות אוטופיה, בישראל ובעמים?

– מה הם יסודות "המשיחיות החילונית" בתנועה הציונית וכיצד השפיעו על הגשמתה של הפרוגרמה הציונית?

– מה הן הסכנות הנובעות מאמונה משיחית במציאות הישראלית?

מיסטיקה

לימוד של יצירות המיסטיקה היהודית ותולדותיה מנקודות המבט של המחקר, ההגות והביקורת הרציונליסטית בת ימינו, מפנה את הלומד אל מבחר מיצירות הספרות וההגות המיסטית ותרומתם לעושרה של היצירה והתרבות היהודית.

הלומדים ידונו בהגדרת המושגים "מיסטיקה" ו"רציונליזם", במשמעויותיהם, בגילוייהם בהיסטוריה של התרבות היהודית והכללית, ובמאבק בין מיסטיקה לרציונליזם בימינו.

הלימודים יכללו עיון ודיון ביצירות פיוטיות וכתבי הגות במיסטיקה היהודית, במחקרים על תולדות היצירה המיסטית ועל הזיקה בין מיסטיקה ומאגיה ביהדות ימינו, ביהדות של תקופת המקרא, התלמוד וימי הביניים, ועל גישות ביקורתיות של הוגים רציונליסטים למיסטיקה ולמאגיה בכלל ולמאגיה ביהדות, מימי הרמב"ם ועד ימינו אלה.

יצירות ספרות ואמנות הנותנות ביטוי או מתארות אמונות ותופעות מיסטיות – מ"דניאל" במקרא, דרך הספרות המיסטית העשירה של התקופה ההלניסטית, דרך ימי הביניים ועד ימינו – ילוו לימודים אלה להכרת המיסטיקה היהודית.

בין פרקי הלימוד:

– התפתחות הקבלה והשפעות הספרות המיסטית הקדומה על

היצירות שנכתבו במרכזיה, בפרובנס, בספרד, בצפת.
– התפשטות הקבלה ביהדות החסידית והמתנגדת.
– מוקדים של לימודי קבלה והעיסוק ב״קבלה מעשית״ בימינו בישראל ובתפוצה.
– היווצרות המיתולוגיה היהודית בספרות המיסטיקה והקבלה והשפעת המצאת העולם הבא והחיים שלאחר המוות על התפתחות הדת היהודית בתקופה ההלניסטית ובימי הביניים.
– השפעות הספרות הקבלית ויצירות המיתולוגיה המעצבות ישויות אלוהיות רבות, בנוסף על יהווה התנ״כי, על היצירה היהודית הלא־דתית בימינו.
– לימודים אלה ילוו בעיון ביצירות ספרות ואמנות שביטאו אמונות מיסטיות (כדיווחי המסעות של יורדי המרכבה המביאים אותם למפגש עם המלאכים בהיכלות שברקיעי עולמו של מלך מלכי המלכים שבשמים), או בסיפורי נסים שבוצעו בידי מי שניחן בכוחות על־טבעיים בספרות הדתית (הגולם מפראג) והחילונית (בשביס זינגר).

השפעת האמונות האתאיסטיות ביהדות

יעדי הלימודים – התוודעות לאמונות של אתאיסטים רציונליסטים והשפעתם ההולכת וגוברת בחיי התרבות של העם היהודי, בספרות ובאמנות, וכן עיקרי הגישה המדעית לחקר חוקי הטבע וכבסיס לטכנולוגיות לשיפור הקיום האנושי.

ראיית האדם ואיכות חייו כתכלית המוסר, הפעילות המדעית והטכנולוגית, הארגון החברתי והעקרון המנחה בפוליטיקה, השפיעה על תהליכי החילון ביהדות כבעמים אחרים. הפעילות החברתית המכוונת לטובת האדם, לפי הבנתו וערכיו, ולא למילוי דרישות של המדברים בשם האלוהים, השפיעה על דרך המחשבה והתפישה של היהדות. אמונה זו באדם ובטובתו כתכלית הפעילות הפוליטית, החברתית והחינוכית, משותפת לרוב התנועות ביהדות ומהווה מקור השראה לרוב היצירות

היהודיות במאה ה־20. התוודעות למקורות של אמונות אתאיסטיות־הומניסטיות מעין אלה, תכלול לימוד תולדות השחרור של יהודים ובני עמים אחרים בימינו מהחובה לציית לדוברים בשם האלוהים ולמצוות שהם מייחסים לו. לימוד כזה יתקשר ללימוד השוואתי של הדתות, התפתחותן והשפעתן בעבר, התנוונותן והצטמצמות השפעתן בקרב עמי המערב בהווה.

כמו כן יכללו פרקי הלימוד:

– השפעת תנועות החילון על התפתחות הלאומיות והמדינה הלאומית, על מערכות ותכני החינוך;

– השפעת תהליכי החילון על היצירה הספרותית וההגותית, מאז שייקספיר, סרוונטס ושפינוזה – חלוצי היצירה שממנה נעדר האלוהים כאישיות וכגורם המשפיע על חיי האדם.

– ביטוייו הקדומים של האתיאיזם בתרבויות המזרח (לפני ובראשית הבודהיזם), בספרות ההלניסטית והרומית (מהפילוסופים הפרה־סוקראטיים עד לוקרציוס), ומתנגדיו הקיצוניים שהעידו על השפעתו.

– המאגיה כצורה עממית של אתיאיזם פארה־מדעי, המציע טכנולוגיות לשינוי מהלכים בטבע בידי האדם, לפי רצונו ובזכות מיומנותו. (כולל: הדמיון בין שיטות המאגיה והאסטרולוגיה בתרבויות ובדתות השונות, המאפיינים של פעילות מאגית המתעלמת מרצון האלוהים.

פתיחותה של היהדות להשפעות תרבויות העמים, השפעתה עליהן ותרומתה לאנושות

יעד הלימודים: התוודעות להשפעות תרבויות העמים על היהדות מימי קדם ועד ימינו ולהשפעת המונותיאיזם, השבת, ובית הכנסת, על תרבויות העמים.

פרקי הלימוד יכללו דוגמאות והשוואת טקסטים המעידים על השפעת יצירות ותרבויות העמים על היצירה והתרבות היהודית בכל הזמנים, תוך הארת הייחוד והמקוריות של יצירות יהודיות

שנוצרו תחת השפעות אלה (כגון סיפור הבריאה בשתי הגרסאות המצויות בספר בראשית - בהשוואה לסיפורי הבריאה המסופוטמיים הקדומים בהרבה).

השוואה בין טקסטים, מנהגים, פולחנים ואמונות תגלה כי היהדות הושפעה מהתרבות המצרית, המסופוטמית והכנענית, היונית וההלניסטית, ההינדית, הערבית והמוסלמית, הנוצרית אירופאית, החילונית־מערבית.

לימוד התפשטותה של היהדות באימפריה הרומית והיווצרות הנצרות היהודית והתפלגותה מהיהדות, יאיר את השפעות היהדות על דתות ותרבויות העמים בכל אזורי ההשפעה של רומא העתיקה.

המונותיאיזם המוסרי, יצירות ספרות קלאסית בתנ״ך, השבת ובית הכנסת, הן מהתרומות הבולטות ביותר של היהדות שאומצו בכל היבשות, בעיקר על־ידי תנועות הנצרות והאיסלאם, תוך שינויים מפליגים באופיים ובתפקידים שמילאו בתרבויות אלה.

ייחודו של המונותיאיזם המוסרי - לעומת הפוליתיאיזם לסוגיו (ותופעות בודדות של השקפות מונותיאיסטיות חולפות, כשל אחנתון) היה יסוד לדתם של עשרות עמים בעולם והוא ממשיך להשפיע באמצעות היצירות ששימש להן השראה, גם בתרבויות החילוניות הדומיננטיות בעולם המערבי.

רבות מיצירות הספרות היהודית בתנ״ך היו לחלק מהקלאסיקה של תרבויות אחרות. תרגומי התנ״ך לשפות הדיבור והיצירה של עמים אלה השפיעו על התפתחות השפה והספרות הלאומית שלהם, כתוצאה מהשפעתם על דתם.

השבת היא מוסד מהפכני וחסר תקדים המארגן מחדש את הזמן באוריינטציה אנושית: לא עוד זמנו של הטבע (חודש ירחי המחולק לארבעה חלקים המסתיימים ביום ארור כבמסופוטמיה), אלא שבוע המוליך ליום פנאי המעוגן בחוקים שוויוניים, המעניקים זכות וחובה של מנוחה לאדונים ולעבדים, לנשים וגברים, למבוגרים ולילדים ואפילו לחיות הבית. השבת בגרסאותיה השונות, התמסדה, הופצה והתקבלה בכל העמים והארצות.

בימינו שוב נפתחת היהדות להשפעות העמים, ויוצרים יהודים ממלאים תפקידים מרכזיים בתרבויותיהם. השפעות אירופה ואמריקה על היצירה וההתפתחות של התרבות היהודית בישראל ובתפוצה, הולכות וגוברות, בד בבד עם השפעות של יוצרים ויצירות יהודיות בתרבויות אלה.

בית הכנסת

הכרת בית הכנסת בימינו ובעבר מנקודת מבט חילונית והומניסטית

בית הכנסת הוא ניגודו של בית המקדש ומהווה מפנה בתולדות הדת: לא עוד בית אלוהים אלא בית לקהילה האנושית, לא מרכז פולחן של קורבנות אלא מרכז התכנסות לפעילות תרבותית, חינוכית ודתית. בית הכנסת יצר קהילה תרבותית שהחליפה את הקהילה המשפחתית והשבטית.

באמצעות הנצרות והאיסלאם נפוצו מוסדות דמויי בית־כנסת בכל הארצות שהיו נתונות להשפעתן.

ביהדות החילונית תילמד תופעה מרכזית זו בתרבות העם היהודי, החל מהמהפכה בבתי הכנסת של רוב היהדות הדתית בימינו – ביטול עזרת הנשים וביטול הקיפוח בזכויותיהן לרבנות ולמנהיגות, יצירת בתי־כנסת חופשיים מדת ההלכה ובתי־כנסת ורבנים חילונים, לצד בתי־כנסת שמרניים המתנהלים עדיין במתכונות שנקבעו בימי הביניים.

נושא לימוד מרכזי: התפקיד המהפכני שמילא בית הכנסת בתולדות הדת והקהילה, ביהדות ובתרבויות העמים, בביטול בתי המקדש ופולחן הקרבנות, הדה־צנטרליזציה של הממסד הדתי־כוהני, ריבוי הזרמים, יצירת קהילות תרבות שלא על בסיס שבטי, עצמאות גוברת של הקהילות והתארגנויותיהן לזרמים שונים ומנוגדים בתוך התרבות הלאומית.

תכניות לימוד בין־תחומי ב״יהדות כתרבות״

המכללה ליהדות פלורליסטית ללימודי יהדות כתרבות: נוסדה בירושלים בשנת 1996 ופועלת ליצירת תכניות לימוד בנושא היהדות כתרבות, בשיתוף הנהלות בתי ספר ומכללות. התכניות מיועדות לשכבות גיל שונות וליישום במסלולים אקדמיים, בלימודי תעודה ורכזי לימודי היהדות, בסמינרים למורים, להורים ולעולים חדשים ובמפגשים עם תלמידים. תכניות התשתית ואסופות של מקורות משמשים לעיבוד תכניות ייחודיות לפי צורכי הלומדים. המכללה מפרסמת קטלוגים ובהם תמצית התכניות.

המכון ליצירת תכניות לימודים בנושא היהדות כתרבות: משותף לאוניברסיטת חיפה, למרכז לחינוך יהודי בישראל ובתפוצה ולמכללה ליהדות פלורליסטית בירושלים. במכון (בחיפה ובירושלים) עובדים צוותים להכנת תכניות לימוד לחטיבות ביניים, תיכון ומכללות. בין התכניות שבהכנה תכניות המייצגות עידן בתולדות התרבות והיצירה ביהדות; תכניות המתמקדות בנושא המואר במגוון יצירות במדיה השונות, בתקופות השונות וביצירות המאפיינות זרמים שונים ביהדות, כגון: דוד דמותו ותדמיותיו, מעמד האישה ביהדות, היצירה הדתית והחילונית ביהדות ימה״ב, הפלורליזם בדת ובתרבות היהודית בתקופת המקרא, ציונות ומשיחיות, אמנות יהודית פיגורטיבית ממעמד הר סיני עד ימינו ועוד.

ספריית פוזן לתרבות העם היהודי: מפעל שהוקם בתל־אביב בשנת 1999 במטרה להכין תכנית־אב בשבע אנתולוגיות גדולות (בנות 1800 עמוד כל אחת), שכל אחת תייצג עידן בתרבות וביצירה היהודית, בדומה לתכניות שפותחו על פי ביאליק ואחד העם בראשית המאה ה־20. כל אנתולוגיה תכלול יצירות בתחומי

הסיפורת, השירה, ההגות והפילוסופיה, החוק וההלכה, הדת והפולחן, היצירה החילונית, רטוריקה ופובליציסטיקה, תעודות, אומנויות פלסטיות, ואומנות התיאטרון.

״יהדות חפשית״ כתב עת ובית יוצר לספרים העוסקים ביהדות כתרבות: רבעון ליהדות חילונית והומניסטית; נוסד בשנת 1995 בירושלים; במדוריו העיוניים מתפרסמים מאמרים בתחום ״היהדות כתרבות״ בעיות, תכניות לימוד, מחלוקות והצעות.

בבית היוצר לספרים מכינים כתבי יד לדפוס במטרה לשמש את לומדי היהדות כתרבות. עד 1999 הוכנו אחד־עשר ספרים בעברית, אנגלית ורוסית, בנושאי היהדות כתרבות, היוצאים לאור בישראל.

"במה מאמינים יהודים חילוניים" מציע הגדרות לאמונות הרווחות בקרב היהדות החילונית. הגדרות אלו תסייענה ליהודי, ישראלי כלא ישראלי, התוהה על זהותו, צעיר כבוגר, להרחיב את הדיון שבינו לבין אחרים על הזיקה שבין תודעה יהודית לבין ערכים הומניסטיים ודמוקראטיים. הספר מפתח גישה ביקורתית כלפי מקורות היהדות, גישה, המקובלת על היהודים החופשיים מדת ההלכה, רוב מניין בעם היהודי, בארץ ובתפוצות. ובזאת הוא מעלה לדיון את המסקנות הנובעות מגישה זו, הן על תכנית הלימודים של היהודים החילוניים והן על עיצוב חגיהם ומועדיהם, וכמו כן היא מגיהה אור על היחסים שבין הישראלים ליהודי התפוצות ועל אלה שבין יהודים, באשר הם שם, לבין אומות העולם.

פרופ' יעקב מלכין (אוניברסיטת תל־אביב 1994-1969), המנהל האקדמי של המכללה ליהדות פלורליסטית ירושלים מאז יסודה ב־1995, עורך הרבעון "יהדות חופשית" מאז יסודו ב־1994, דיקן משותף של המכון הבינלאומי ליהדות חילונית והומניסטית מ־1994. לשעבר - מייסד ומנהל המרכזים הקהילתיים הראשונים 'בית רוטשילד' ו'בית הגפן' המרכז היהודי - ערבי בחיפה (1971-1958).

בין ספריו:

- מבוא לצ'פלין וברכט הוצ. פאן 1966
- יונה ג'ונס ושיר השירים - מחזות תנכיים, הוצאת 'חיפה' 1965
  ציורים: פליס פזנר מלכין
- קולנוע כספרות - פליני ורנה - הוצ. ארכיון ישראלי לסרטים 1966
- אמנות כאהבה - מסה באסתטיקה. ציורים - פליס פזנר מלכין, מסדה 1975
- איכות החיים ותחיית הקהילה, מסדה 1976
- אומנות ההרצאה, מסדה 1978
- ספרות התסריט, הקבוץ המאוחד 1985
- "ונקבן - ונפשו קשורה בנפשו" רומן קולנועי, מסדה 1993
- ההרצאה הדיון והשכנוע, מסדה 1994

בעריכתו ראו אור:

- "האוניברסלי בשלום עליכם" הרצאות ד.ב. מלכין, הוצ. י. ל. פרץ 1970
- לקסיקון האמנויות (קו-עורך עם פליס פזנר מלכין) לציור, פיסול, תיאטרון, מחול, קולנוע, מוזיקה, מסדה 1975
- דיאלוג 1 - קבצים לתרבות הדבור ולרטוריקה, הוצ. אריאל ירושלים 1990
- דיאלוג 2 - קבצים לתרבות הדבור ורטוריקה יהודית, הוצ. אריאל ירושלים 1991
- ניסויים בהשכלה גבוהה במסלולים אישיים, Empire State College (בירושלים)
- יהדות חופשית ודת בישראל - אסופת מסות, מילן פרס, דטרויט 1998

דאנאקוד 35-2051